

“Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənnindən

Cavab kartları

Sual 1 – cavab

Dilin funksiyaları hansılardır?

Dil orqanizmdə ikinci siqnal sisteminin nəticəsidir ki, bu da canlılardan ancaq insana aiddir. Eyni zamanda qeyd etdiyimiz kimi, dil irsi xarakter də daşımır. Bioloji cəhətdən uşaq öz valideynlərinə bənzəyir, ancaq valideynlərinin danışdığı dildə danışmaya bilər. Belə ki, yeni doğulan uşağı ata-anasından ayıraraq başqa milli-irqi şəraitdə böyütsən, o, öz əhatəsindəki dildə danışacaq. Buradan da bir daha məlum olur ki, dil bioloji hadisə deyil, ictimai hadisədir, birbaşa cəmiyyətdə formalaşır və məhz cəmiyyətə xidmət edir. Dil irqi və irsi cəhətlərlə bağlı deyil.

Dil cəmiyyətdə ünsiyyət vasitəsi kimi işlənir. Cəmiyyətdə müxtəlif ünsiyyət vasitələri var - küçə hərəkəti qaydalarını göstərən işarələr, gəmilərdə bayraqlarla verilən siqnallar, müxtəlif jestlər, əl-qol hərəkətləri və s. Lakin bunlar dilə köməkçi vasitə kimi istifadə edilir. Bunlar dilə nisbətən çox zəif və imkanca məhduddur. Dilin üç funksiyası meydana çıxır:

1. İnsanlar arasında əlaqə yaratmaq, cəmiyyətdə ünsiyyət vasitəsi olmaq, yəni kommunikativ funksiyası
2. İnsanı əhatə edən əşya və hadisələri adlandırmaq, normativ funksiya
3. Fikri ifadə etmək.

Sual 2 – cavab

Dilçilik və onun sahələri haqqında yazın.

Dilçilik ictimai hadisə olan dili tədqiq edir. Bu elm, dünyanın ən qədim elmlərindən biridir. Qədim çinlilər, hindlilər, ərəblər və yunanlar dilçilik elmindən istifadə ediblər. Türklərin ən böyük dilçisi XI əsrdə yaşamış Mahmud Qaşqarıdır. Onun 1072-ci ildə yazdığı «Divani-lügətit - türk» əsəri türkcə-ərəbcə lügətdir və Türk dünyasının ilk ensiklopediyası sayılır. **M.Qaşqarı türkologiya elminin banisi sayılır.**

Lügət Həzrəti peyğəmbərin «Türk dilini öyrənin, onların uzun sürən hakimiyyəti vardır» kəlamı ilə başlayır. Lügətdə 9000-dən artıq söz və ifadə toplanıb.

«Divani-lügətit -türk» əsərinin bu günə gəlib çatan yeganə əlyazması XIII əsrdə Azərbaycanda Məhəmməd Əssari tərəfindən üzü köçürülən nüsxədir. Lügət 1939-cu ildə nəşrə hazırlansa da, hələ də çap olunmayıb.

XIX əsrdə Abbasqulu ağa Bakıxanov «Qanuni-qüdsi» (müqəddəs qanun) adlı dilçilik kitabı hazırlayıb.

Üç dəfə Demidov mükafatı alan Mirzə Kazım bəy Azərbaycan elmi qrammatikasının banisidir.

Dil müxtəlif baxımlardan öyrənilir. Buna görə də dilçiliyin müxtəlif şöbələri ~ sahələri meydana çıxır. **Fonetika, leksikologiya (frazologiya da buraya daxildir), morfolojiya və sintaksis** dilçiliyin sahələridir. Dilçiliyin digər sahələri **etimologiya, lüğətçilik və dialektologiyadır**.

Sual 3– cavab

Azərbaycan Respublikasının dövlət dili barədə danışın

Dövlət qanunlarının, rəsmi göstəriş və sərəncamların, müxtəlif iş sahələrinə aid rəsmi sənədlərin vahid dildə olması mühüm şərtlərdəndir. Bu dil vahidliyi aşağıdan yuxarıya dövlət quruculuğunda və idarəçiliyində ünsiyyəti asanlaşdırır, anlaşmanı maksimum təmin edir. Bu əlaqələndirmə və ünsiyyət vasitəsinə dövlət dili deyilir.

Konstitusiyamızın (1995-ci il noyabrın 12-si) 21-ci maddəsində yazılır: «Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir».

Bu maddəyə görə aşağıdakılar məcburidir:

1. Azərbaycan Respublikasının bütün dövlət orqanlarında yazılı və şifahi əlaqə işləri Azərbaycan dilində aparılacaqdır.

2. Dövlət idarələrində vəzifə tutan müxtəlif xalqların nümayəndələri öz işlərini məhz Azərbaycan dilində icra edəcəklər.

Konstitusiyanın həmin maddəsində yenə yazılır: «Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir». Bu, dövlət dilinin vahidliyinin demokratizmini göstərir. Deməli,

1. Respublikamızda yaşayan azsaylı xalqların, etnik qrupların nümayəndələri öz aralarında, məişətdə, həyatlarının müxtəlif sahələrində öz ana dillərində ünsiyyət saxlamaq hüququna malikdirlər.

2. Həmin qrupların öz dillərində və istənilən başqa dillərdə təhsil almaq hüquqları var.

Sual 4 – cavab

Azərbaycan dilinin inkişafında Heydər Əliyevin rolu haqqında məlumat verin.

Görkəmli ictimai-siyasi xadim, Azərbaycan Respublikasının ulu öndəri Heydər Əliyevin hərtərəfli yaradıcılığı fəaliyyətində dilçilik məsələləri, ilk öncə ana dili, dil və mədəniyyət, dil və millət, dil və tarix, dil və ədəbiyyat, dil quruculuğu kimi önəmli sosiolinqviistik məsələlər də xüsusi yer tutur. Bütün böyük siyasi xadimlər kimi Heydər Əliyev də öz xalqının, öz ölkəsinin iqtisadiyyatı, maddi rifah halının yaxşılaşması ilə bərabər, onun ümummədəni tərəqqisinin də qayğısına qalmış, yaşadığı ölkənin, mənsub olduğu xalqın dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələri və xalqları səviyyəsinə yüksəlməsinə ciddi diqqət yetirmişdir.

Hər bir millətin inkişafında onun ən mühüm varlıq və yaşam amili olan dilinin müstəsna rolu vardır. Təsadüfi deyildir ki, Heydər Əliyevin dil doktrinasında dil amili hər bir xalqın varlığı üçün bütün başqa amillərdən uca tutulur. Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın dövlət dili məsələsinə həsr olunmuş iclaslarından birində o deyir: «İndi biz dilimizdə sərbəst danışırıq və hər bir mürəkkəb fikri ifadə etməyə qadirik. Bu, böyük nailiyyətdir. Bu, iqtisadi və başqa nailiyyətlərin hamısından üstün bir nailiyyətdir ki, bizim bir millət kimi özümüzə məxsus dilimiz var və o da o qədər zəngindir ki, dünyanın hər bir hadisəsini biz öz dilimizdə ifadə edə bilirik».

Dili iqtisadi və başqa nailiyyətlərin hamısından üstün nailiyyət sayan ulu öndər Heydər Əliyev 1960-cı illərin sonundan başlayaraq öz zəngin təcrübəsi, yüksək intellekti, milli mədəniyyətimizə və mənəviyyatımıza dərinlən bələd olması sayəsində ardıcıl milli dil siyasəti işləyib hazırlamış və bütün çətinliklərə sinə gərərək onu dönmədən həyata keçirmiş, Azərbaycan dilinin dövlət dili olması, xalqımızın mənəvi mövcudluğunun əsas amillərindən olan dilimizin inkişafı və yüksəlişi uğrunda ardıcıl mübarizə aparmışdır.

Heydər Əliyevin ana dilinə qayğısı və diqqəti sonrakı illərdə də davam etmişdir. 1978-ci ildə müttəfiq respublikaların yeni konstitusiyaları qəbul etdiyi zaman onun göstərdiyi təşkilati fəaliyyət də çox böyük olmuşdur. Bəlli olduğu kimi, o vaxt respublikalarda qəbul olunmuş konstitusiyaların heç birində ana dili dövlət dili kimi qeyd olunmamışdı. Zaqafqaziya respublikalarından başqa digər respublikalar üçün belə problem artıq mövcud deyildi. Azərbaycanda isə dövlət dili maddəsi uğrunda qızğın mübarizə gedirdi. Ümummilli lider o günləri xatırlayaraq deyirdi: «1977-78-ci illərdə biz yeni konstitusiyayı qəbul edərkən bu məsələ, şübhəsiz ki, əsas

məsələlərdən biri idi. Biz yeni konstitusiyada Azərbaycanın dövlət dilinin Azərbaycan dili olması barədə maddə hazırladıq. Qeyd etdiyim kimi, mən həmin konstitusiyanı hazırlayan komissiyanın sədri idim və bu işlərə rəhbərlik edirdim...”

Sual 5 – cavab

Sait və samit səslərin təsnifatı haqqında məlumat verin.

Azərbaycan dilində 9 sait səs var: [a], [ı], [o], [u], [e], [ə], [i], [ö], [ü]. Dodaqların və dilin müəyyən vəziyyətlərə düşməsi ilə əlaqədar saitlərin müxtəlif növləri yaranır. Dilimizdə saitlər üç qrupa bölünür və bu baxımdan hər saitin də üç əlaməti özünü göstərir:

1. Dilin üfüqi vəziyyətinə görə:

2. Dilin şaquli vəziyyətinə görə:

3. Tələffüz zamanı dodaqların aldığı vəziyyətə görə:

Samit səslərin yaranmasında səs tellərinin iştirakı fərqlidir. Səs tellərinin iştirakına görə samit səslər iki növə bölünür: *kar, cingilti*

1) Kar samitlərin yaranmasında səs telləri iştirak etmir və ona görə də **təkcə küydən** ibarət olur.

2) Cingilti samitlərin yaranmasında səs telləri iştirak etdiyi üçün **küylə** yanaşı, **avaz** da olur.

Yaranma və səslənmə ardıcılığına görə kar və cingilti samitlər bir-biri ilə qarşılıq təşkil edir.

Sual 6 – cavab

Ahəng qanunu nəyə deyilir.

Fonetikanın əsas qanunlarından biri ahəng qanunudur. Ahəng qanunu bütün türk dillərinin əsas qanunudur. Bu qanuna görə sözün ilk hecası incə saitdirsə, sonrakı saitlər də incə, qalın saitdirsə, sonrakı saitlər də qalın saitli olmalıdır. Sözdə **qalın və ya incə saitlərin bir-birini izləməsinə ahəng qanunu deyilir.** Məs: " *qaranlıqdakılar*" sözündə qalın, hərəkətsizlikdir sözündə isə incə saitlər biri birini izləmişdir. Buna dilçilikdə damağ ahəngi deyilir. Dodaq ahəngi dedikdə isə dodaqlanan (üzüm, ölüm,) və dodaqlanmayan (çiçək, elçilik) saitlərin ahəngi nəzərdə tutulur. Ahəng qanununu pozulduğu sözlər milli sözlərimiz deyil. *İstisna:* ilan, işartı, tikan, inanc, quzey, iraq və s. Ahəng qanununa tabe olan sözlərin hamısı milli sözlər deyil. *Məs: məktəb, təhsil, karbon, namaz və s.*

Ahəng qanunu fonetikanın mövzusu olduğu kimi, həm də morfoloji xüsusiyyət daşıyır. Çünki kök və şəkilçi arasında ahəng qanunu daha möhkəm və dəyişməz olur. Hər hansı bir söz alınma olsa da, öz dilimizə məxsus şəkilçi qəbul edərsə, mütləq sözün son saitinin ahəngini qorunmalıdır. Məs.:şi-ka-yət-çi-lər-dən, sa-hib-kar-la-rı-mız . Bu xüsusiyyətinə görə ahəng qanunu **morfonoloji hadisə** adlanır.

Sual 7 – cavab

Söz sətirdən – sətərə necə keçirilir?

Sözlər sətirdən-sətərə hecalara bölünməklə keçirilir. Ancaq sözün hər bir hecasını sətirdən-sətərə keçirmək olmaz:

1. Sözün əvvəlində və sonunda qalmış tək saiti sətirin sonunda saxlamaq və ya sətirin əvvəlinə keçirmək olmaz. *Məs.: A-na, i-lan, tə-bi-i.*

2. Əgər sözün əvvəlində iki sait yanaşı gələrsə, onu sətirdən-sətərə bu cür keçirmək lazımdır: ai-lə-li, ae-ro-port

3. Birhecalı sözlər sətirdən-sətərə keçirilmir: kənd, tort, akt və s.

4. Sözdə sait və samit səslər bir-birinin ardınca sadalanarsa, hər bir heca samit səslə başlayar: mü-na-si-bət, ka-sa-la-rı və s.

5. Rəqəmlə verilən ixtisarlar, əlamətlər və sıra bildirən şəkilçi rəqəmdən ayrı sətirdən-sətərə keçirilmir: 150 sm, 2008-ci il, 78 %, 3 sətir və s.

6. Mürəkkəb adların ixtisarlari da sətirdən-sətərə keçirilmir: ABU, BMT.

7. Mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri ayrı-ayrılıqda hecalara bölünür. Tərkib sözlərin səsləri birləşib bir heca yarada bilmir. **Keçirmək olmaz:** ya-rı-ma-da , mün-as-ib-ət, xey-ir-xah-lıq. **Keçirmək olar:** ' ya-rım-a-da , mü-na-si-bət, xe-yir-xah-lıq.

8. Sözün daxilində qoşa samit varsa, hecalara bölünərkən samitlərin hərəsi bir hecada qalır: ad-dım, sək-kiz və s.

Sual 8 – cavab

Heca və vurğu haqqında məlumat yazın.

Tələffuz zamanı sözün asanlıqla bölünə bilən hissəsinə heca deyilir. Sözlər bir, iki, üç və daha artıq hecadan ibarət ola bilər. Hər hecada bir sait hərf olur. Ona görə də sözdə neçə sait hərf varsa, bir o qədər heca olur. Məs.: ot, a-ta, mək-təb-li,

mə-ət-təl və s. Hər hansı hecada iki sait işlənə bilmədiyi kimi, bir hecada iki samit də yanaşı işlənə bilməz. Lakin bu qayda bir sıra alınma sözlərdə pozulur. Məs: dram, trak-tor, me-lo-dram, te-le-qraf, ki-lo-qram və s.

Əsl Azərbaycan sözlərində vurğu, əsasən, sözün son hecası üzərinə düşür. Əgər söz şəkilçi qəbul edərsə, vurğu şəkilçinin üzərinə keçir.

Məsələn: oxu - oxuyur, ana – ananın

Vurğu qəbul etməyən bəzi şəkilçilər, məsələn, xəbərlik (**-dır, -dir, -dur, -dür**), inkarlıq (**-ma, -mə**), bəzi feli bağlama şəkilçiləri (**-madan, -mədən, -kən**) istisna təşkil edir.

Rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçən sözlərin əksəriyyətində vurğu həmin dildəki mövqedə saxlanır.

Məsələn: kafedra, opera, gitara.

Azərbaycan dilində vurğu geniş planda mənə fərqləndirici səciyyəyə malik deyildir, lakin bəzən vurğunun yerinin dəyişdirilməsi sözün mənasının da dəyişməsinə səbəb olur.

Məsələn: alın - alın, gəlin - gəlin, çəkmə - çəkmə, süzmə - - süzmə.

Azərbaycan dilində vurğunun üç növü var:

1.Heca vurğusu 2.Məntiqi vurğu 3.Həyəcanlı vurğu

Sual 9- cavab

Leksika. Söz, sözün leksik və qrammatik mənaları haqqında danışın.

Söz dilin əsas vahididir. Dildəki sözlərin hamısı birlikdə dilin lüğət tərkibini, yəni leksikası təşkil edir. Dilin lüğət tərkibini öyrənən elm **leksikologiya** adlanır.

Leksikologiya yunanca iki **sözdən-lexikos** (söz) və **loqosdan** (təlim) ibarətdir. Leksikologiya dilçiliyin bir bölməsi olub, dildəki bütün sözləri öyrənir.

Sözlər əşyaları, hərəkəti, əlaməti, miqdarı və s. ifadə etməyə xidmət göstərir. Hər bir sözün birbaşa ifadə etdiyi mənaya onun **leksik mənası** deyilir. Sözlərin leksik mənası izahlı lüğətlərdə öz ifadəsini tapır. Məs.: **Kərə-əridilmiş yağ, şit yağ, Maya** - I.Qızcırma əmələ gətirən maddə, rüşeym, döl, müəyyən bir şeyə qoyulan pul, II.Dişi dəvə.

Sözün leksik mənası ilə yanaşı, qrammatik mənası da olur. Məs.: **Dəryaz** sözünün ot çalmaq üçün uzun saplı, dişsiz orağa oxşayan alət olması onun leksik mənasıdır; isim olması, adlıq halda işlənməsi isə qrammatik mənasıdır.

Əsas nitq hissələrini təşkil edən bütün sözlər leksik və qrammatik mənaya malik olur. Amma köməkçi nitq hissələrinin yalnız qrammatik mənası olur.

İzahlı lüğətlərdə sözlərin leksik mənaları, orfoqrafiya lüğətində onların düzgün yazılış qaydaları, orfoepiya lüğətində düzgün tələffüz qaydaları və s. əhatə olunur.

Lüğətlərin növləri çoxdur: orfoqrafiya, orfoepiya, leksika, termin lüğətləri və s. Bunların hamısında sözlər əlifba sırası ilə düzülür.

- > Bütün sözlərin leksik mənası olmur.
 - > Sözlərin leksik mənası onun məzmununu əks etdirir.
 - > Sözlərin qrammatik mənası sözlərin hansı nitq hissələrinə aid olması və həmin nitq hissəsinə xas olan xüsusiyyətləri ifadə etməsi ilə müəyyənləşir.
- Bütün sözlərin və hətta şəkilçilərin qrammatik mənası olur

Sual 10 – CAVAB

Təkmənalı və çoxmənalı sözlər nəyə deyilir?

Yalnız bir leksik mənası olan sözə təkmənalı söz deyilir. Məs.: moruq, böyürtkən, avtobus, yaşıl və s.

Eyni leksik mənə ilə bağlı bir-birinə yaxın müxtəlif mənaları bildirən sözə isə çoxmənalı söz deyilir. Məs.: üz-adamın üzü, suyun üzü, yorğanın üzü; göz - adamın gözü, bulağın gözü, şkafın gözü və s.

Çoxmənalılıq yaradan sözlər həmişə eyni nitq hissəsinə aid olur. Məs.:

Həqiqi mənə

Məcəzi mənə

polad balta (isim)

polad bilək (isim)

gözəl mənzərə (sifət)

gözəl fikir (sifət)

Bu zaman həmin sözlər və birləşmələr bir-biri ilə oxşar əlamətlərə malik əşyaları ifadə edir. Beləliklə, sözlərin çoxmənalılığı yaranır. Məs.: alovun dili, çəkmənin dili, insanın dili, heyvanın dili. Bu söz birləşmələrindən insanın dili, heyvanın dili nümunələrində leksik vahidi həqiqi mənada, alovun dili, çəkmənin dili nümunələrində isə məcazi mənada işlənib.

Çoxmənalı sözlər bu və ya digər cəhətdən bir-birinə oxşar əşyaları, yaxud oxşar əlamət və hərəkəti bildirir. Məs.: kağız sözü bir neçə mənada işlənir. Kağız-üzərində yazı yazılan, yazı çap edilən xüsusi materialdır. Kağız-hər cür rəsmi sənəddir (yaş kağızı, icazə kağızı və s.). Bu mənaların ikisində də bir-birinə yaxınlıq var.

- Bütün sözlər çoxmənalı ola bilməz.
- Çoxmənalı sözlər, əsasən, bədii üslubda işlədilir.

Çoxmənalı sözlərə dilimizin, demək olar ki, bütün əsas nitq hissələrində təsadüf olunur. Bunların

içərisində isimlər, fellər və sifətlər daha çoxdur

Sual 11 – CAVAB

Omonim, sinonim və antonimlər barədə yazın.

Çoxmənalı sözlərdə mənələrdən biri əsas, digərləri isə ondan törəmə olur. Yəni çoxmənalılıq sözün əsas mənasının məcazlaşması yolu ilə yaranır. Məs.: ət **maşını**, minik **maşım**, **təbliğət maşını** və s.

Əgər sözün mənaları arasında heç bir bağlılıq yoxdursa, deməli, bunlar ayrı-ayrı leksik vahidlərdir, yəni **omonimlərdir**. Məs.: **ləpə-su** dalğası, ləpə-qoz

ləpəsi.**Deyilişi və yazılışı eyni olan, lakin leksik mənalarına görə tamamilə**

fərqlənən sözlərə omonimlər deyilir.

- Lüğətlərdə omonimlər ayrı-ayrı sözlər kimi verilir və onların üzərində sıra nömrəsi qoyulur:

Divan¹ - oturmaq üçün vasitə **Divan²** - şeirlər külliyyatı

Çoxmənalı sözlərdən fərqli olaraq, omonimlər ayrı-ayrı mənaları bildirir. "Balıq tutmaq" sözü ilə kiminsə "fikrini tutmaq" birləşmələrindəki "tut" sözləri çoxmənalıdır, amma "tut yemək" birləşməsi ilə "topu tut" ifadələrindəki "tut" sözləri omonimdir.

- Çoxmənalı sözlərdən fərqli olaraq, omonimlər yalnız həqiqi mənada olur.
- Çoxmənalı sözlərdən fərqli olaraq, omonimlər həm eyni, həm də ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olur. Məs.: "adamın üzü", "kitabın üzü" ifadələrindəki "üz" sözləri çoxmənalı sözlərdir və isimlərdir, "kitabın üzü" ifadəsi ilə "dənizdə üz" ifadəsindəki "üz"lərdən birincisi isim, ikincisi isə feldir.

Yazılışı və deyilişi müxtəlif olan, lakin eyni və ya yaxın mənaları bildirən sözlərə sinonimlər deyilir.

Sinonimlər eyni mənanı bildirsə də, onların nitqdə işlənməsində incə fərqlər var. Məs.: qaçmaq - yüyürmək sinonimlərindən ikincisində hərəkət daha güclüdür. Yaxud **böyük, iri, yekə** sinonimləri eyni əlaməti bildirsə də, bunlardan iirincisini **hadisə** sözünə,üçünçüsünü isə **kompyuter** sözünə aid etmək mümkün deyil.

- Sinonimləri təşkil edən sözlər eyni bir nitq hissəsinə aid olur. "**Kal**" və "**yetişməmiş**", "**şəkər**" və "**şirin**" tipli sözlər sinonim hesab edilmir. Çünki **kal** sifət, **yetişməmiş** feli sifətdir, **şəkər** isim, **şirin** sifətdir.
- Sinonimlər fikri daha dəqiq ifadə etməkdə mühüm rol oynayır, sözləri yersiz təkrar etməyin qarşısını alır.
- Sinonimlik özünü daha çox isim, sifət və fellərdə göstərir.

Sinonimlərdən, əsasən, bədii üslubda istifadə olunur.

Eyniköklü sözlər sinonim ola bilmir: bivəfa-vəfasız

Mənaca bir-birinin əksi olan sözlərə **antonimlər** deyilir; Məs.: alçaq-hündür, sülh-müharibə, oyanır-yatır, çalışqan-tənbəl, müxtəsər-geniş, nağd-nisyə.

- Kökü eyni olan sözlər antonim sayılmır: dadlı-dadsız
- İnkarda olan fellər antonim deyil: getmək-getməmək
- Antonimlərdən, əsasən bədii üslubda istifadə olunur.
- Antonimlər həmişə eyni nitq hissəsinə aid olur.

Sual 12- CAVAB

Əsl Azərbaycan sözlərinin alınma sözlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlər hansılardır? Arxaizim və neologizimlər haqqında məlumat verin

Əsl Azərbaycan sözlərinin alınma sözlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Vurğusunun son hecaya düşməsi; yazıçı', ata' (ba'yaq, dü'nən, sa'nki, ya'lnız və s. sözlər istisnadır).
2. Ahəng qanununa tabe olması: ana, nənə, oğul, qarın (ışıq, ilğım, elat, islanmaq, quşüzümü və s. sözlər istisnadır).
3. Sözü əvvəlində iki samitin yanaşı işlənməməsi: plan, ş kaf. Bu sözlər Avropa mənşəlidir.
4. Sözdə iki saitə yanaşı işlənməməsi: ailə, saat, səadət, camaat, təbii.
5. Sözü r, z, f hərfləri ilə başlanmaması: razı, rəfiqə, rəbitə, radio. İstisna: zoğ, zoğal
6. Saitin uzun təbfi olunmaması: bəzi, bəzən, alim, arif, kamil, nazir, Sabir. İstisna: dovğa [do:ğa], qovurma-[qo:urma], ovuşdurmaq- [o:uşdurmaq]
7. Fleksiyaya uğramaması. Fleksiyaya uğrayan sözlər ərəb mənşəlidir: şəkil-təşkil-mütəşəkkil; elm-alim-üləma; nəsr-nasir-mənsur; nəzm-nizam-Nizami-Nazim-mənzum, tərəf-ətraf; eşq-aşiq-məşuq-məşuqə və s. İstisna: (bunlar türk mənşəlidir) alçaq-alçal, sarı-saral, kiçik-kiçil, uzun-uzat, dağıt-dağıl-dağılıq.
8. Sonu *-at²* (cəm şəkilçisidir) şəkilçisi ilə bitən sözlər alınmadır; bu sözlər ərəb mənşəlidir: məlumat, həqiqət, hökumət, təbliğat, hesabat. İstisna: gedışat, elat türk mənşəlidir.
9. Ön şəkilçili sözlər alınmadır: bivəfa, laməkan, namünasib, baməzə, anormal. *İstisna: nadinc, nakişi, natəmiz milli sözlərdir.*

10. Daxilində təkrar olunan qoşasamitli sözlərin bəzisi alınmadır: mədəniyyət, əvvəl, molla, qüvvə, təəccüb, professor, rejissor və s. İstisna: əlli, yeddi (bu cür bütün saylar)

11. Sonu eynicinsli qoşa samitlə bitən təkhecalı sözlər alınmadır: xətt, sırr, hədd, hiss, tibb və s.

12. Tərkibində j səsi olan sözlər alınmadır: janr, jurnal, jalə, müjdə, bioloji və s. **Qeyd:** Azərbaycan dilində söz əvvəlində *ı* saiti işlənmir. Vaxtilə işıq, ilıq, ıldırım sözləri yı ilə başlamışdır. Sonralar *ı* səsi i-yə keçdiyi üçün bu cür ana dili sözlərimizdə ahəng qanunu pozulmuşdur. Bugünkü ıldırım, ilan sözləri əvvəl yıldırım, yılan kimi işlənmişdir.

13. Azərbaycan dilində söz sonunda *o, ö, e* saitləri gəlməz.

14. Azərbaycan dilində *o, ö, e* saitləri ilə şəkilçilər işlənməz (-lov, -sov, -ey

istisnadır).

15. mə, mo, mö, mü, qü, tə hecaları ilə başlayan sözlər, adətən, alınma olur. Mömin, məşhur, motor, mübariz, qüssə, mükəlimə, müalicə, müasir və s. Azərbaycan dilinə ərəb, fars, rus və rus **dili** vasitəsilə Avropa dillərindən sözlər keçmişdir.

16. Sözü h hərfi ilə bitməməsi: Allah, şah, günah və s.

17. Sözdə "ənc", "əng" parçaları olarsa, alınmadır: qəşəng, pəncərə, fışəng və s.

Dilin lüğət fondunun passiv hissəsi iki hissəyə bölünür: **köhnəlmiş sözlər və yeni sözlər.**

Köhnəlmiş sözlər özü də 2 qrupa bölünür:

1. Tarixizmlər

2. Arxaizmlər

Tarixizmlər. Tarixi inkişaf prosesində əşya və ya hadisələrin bəzilərinin ömrünü başa vurması ilə əlaqədar onların adları da qeyri-fəal leksikaya çevrilir. Belə sözlər **tarixizmlər** adlanır. **Məs.: darğa, çuxa, abbasi, batman, koxa, dinar, qorodovoy, mədrəsə, konka, dəbilqə, çarıq, güyüm, təhnə, qalxan, xurcun, daqqa, toppuz** və s.

Tarixizmlər keçmiş həyat və məişətin aradan çıxması, dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq fəal istifadədən qalsa da, bədii əsərlərin dilində həmin həyatı canlandırmaq üçün onlardan istifadə olunur.

Arxaizmlər. Əşya və ya hadisənin adını ifadə edən söz köhnələrək yenisi ilə əvəz olunur. Bu cür köhnəlmiş sözlərə **arxaizmlər** deyilir. Tarixizmlərdən fərqli olaraq, arxaizmlər elə sözlərdən ibarətdir ki, onların ifadə etdiyi əşya və ya hadisələr indinin özündə belə mövcuddur, lakin onlar başqa sözlərlə ifadə olunur. **Məs.: arı (təmiz), yaşınmaq (gizlənmək), yey (yaxşı), seyvan (eyvan), iraq (uzaq), ər/ərən (igid), ayaq (qədəh), tanıq (şahid), sayru (xəstə), us (ağıl) əsən (sağ-salamat), damu (cəhənnəm), uçmaq (cənnət), düş (yuxu), altun (qızıl), güz (payız), ayıtmaq (demək), varmaq (getmək), dəyə (komacıq), qısqı (sıxışdırma), qənşər (qarşı, tərəf), bəndərgah (düşmənin**

keçə bilməyəcəyi yol, keçid), yazı (çöl), pitik (yazı), baqqal (dükançı), əllaf (taxıl, ot alverçisi) və s.

Tarixizmlərdən bədii dilin üslub xüsusiyyətlərini vermək üçün istifadə edilir. Hər hansı bir yazıçı keçmiş həyatın müəyyən tarixi bir dövrünü və o dövrdə yaşamış bu və ya digər surəti qabarıq vermək istədikdə, dövrün müəyyən dil xüsusiyyətlərini nəzərə çatdırmaq istədikdə tarixizmlər işlədilir.

Köhnəlmiş sözlər daha çox atalar sözləri və məsəllərin tərkibində mühafizə olunub.
Məs.: Aydan arı, sudan durudur. Cadu-pitik elmək.**Yeni sözlər:** İctimai həyatda baş verən bir sıra yeniliklərlə əlaqədar olaraq, elmə, texnikaya, mədəniyyətə, məişətə və s. aid yeni əşyaları, hadisələri yeni sözlərlə ifadəyə ehtiyac yaranır: Məs.: kosmodrom, sərinqeş, biznesmen, ekologiya, alışqan, telefilm və s. Elmin, texnikanın inkişafı ilə əlaqədar yaranan yeni anlayışların adlarını ifadə edən sözlər **yeni sözlər- neologizmlər** adlanır. Neologizmlər bir müddətdən sonra ümumişlək sözlər sırasına keçə bilər. Yadda saxlamaq lazımdır ki, yeni sözlər dildə hələ sınaq mərhələsindədir. Yeni sözlər 2 yolla yaranır:

1. Dilimizin öz söz ehtiyatı əsasında: (açıqca, bölgə, əyləc, öndər və s.)
2. Başqa dillərdən alınma yolla: (faks, gender, şou, sayt və s.)

Sual 13 – cavab

İsim. İsimin quruluşca növləri, ümumi və xüsusi isimlər haqqında məlumat verin.

Ümumi qrammatik mənasına görə əşyanın adını bildirən əsas nitq hissəsinə **isim** deyilir. İsim kim? nə? hara? suallarından birinə cavab verir. İsmi özünəməxsus cəhətləri var ki, onları başqa nitq hissələrində görmürük. **İsmə məxsusdur:** *Konkret və mücərrəd olur. *Ümumi və xüsusi olur. *Tək və ya cəm olur. *Mənsubiyyətə görə dəyişir. *Hal şəkilçisi qəbul edir (hallanır). *Şəxs (xəbərlik) şəkilçisi qəbul edir.

İsimlər iki qrupa ayrılır:

1. Ümumi isimlər
2. Xüsusi isimlər

Bunlar arasında oxşar cəhətlər var. Hər ikisinin əşya adı bildirməsi, hallanması və mənsubiyyətə görə dəyişməsi və quruluş baxımından üç yerə bölünməsi oxşar cəhətlərdəndir.

Ümumi isimlər eynicinsli əşyalara verilən adlardır: ağac, gül, küçə, daş, kənd və s. Eynicinsli əşyaları bir-birindən fərqləndirmək üçün onların hər birinə verilən adlara xüsusi isimlər deyilir: "Mehman"(pövest), "Azərbaycan" (qəzeti Araz və s. **Xüsusi isimlərin ümumi isimlərdən bir sıra fərqli cəhətləri var:** *İşlənmə yerindən asılı olmayaraq ilk hərfi həmişə böyük yazılır. *Ancaq konkret olur. *Sinonimi, omonimi olmur. Xüsusi isim bir sıra növlərə bölünür:

1. İnsan adlarını və soyadlarını bildirənlər: Vidadi, Məhəmməd, Elşən, Zərdabi Gəncəvi, Axundov və s.
2. Yer adlarını bildirənlər: Təbriz, Xankəndi, Şuşa, Türkiyə və s.

3.Əsər və mətbuat adları: "İsgəndərnamə", "Vaqif", "Səs"(qəzet) və s.

4.Heyvanlara verilən adlar: Dürat, Alaş, Məstan, Bozdar, Alapaça və s.

Xüsusi isimlərin əksəriyyəti sadə, düzəltmə, mürəkkəb, konkret, mücərrəd olan ümumi isimlərdən yaranır. Məs.: Hikmət, İsmət, Arzu, Ulduz, Topxana, Tovuz və s. Bəzi hallarda xüsusi isimlər də ümumiyyə çevrilir. Məs.: sirab, badamlı, şampan, kalaşnikov, plombir, mercedes və s.

İsmlərin quruluşca üç növü var: sadə, düzəltmə, mürəkkəb. **Sadə isimlər** heç bir leksik şəkilçi qəbul etmir. Yalnız qrammatik şəkilçi qəbul etmiş isimlər də sadə isimlərdir. Məs.: şeir-şerimiz, ağac-ağacları, maşın-maşına, kitab-kitabdır və s.

Düzəltmə isimlər isə kökdən və leksik şəkilçidən ibarət olur. Düzəltmə isimlər əsasən isimlərə və fəllərə leksik şəkilçilər artırmaqla yaranır. Yalnız -lıq⁴ şəkilçisinin köməyi ilə isim, sifət, say, əvəzlik və zərfdən isim düzəltmək olur. Məs.: istilik, düzlük, çoxluq, mənlik, gerilik, yaxınlıq və s. Bu cür isimlər mücərrəd isimlərdir.

Mürəkkəb isimlər sintaktik yolla, iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə yaranır. Mürəkkəb isimlər yazılışına görə iki yerə bölünür: bitişik yazılanlar, defislə yazılanlar. *Bitişik yazılan mürəkkəb isimlər bir vuruğu altında deyilir.* Bu cür sözlər əmələ gəlmə üsullarına görə bir neçə qrupa bölünür:

1.İki müxtəlif mənalı və tərkibində heç bir şəkilçisi olmayan sadə sözlərin birləşməsi ilə: Kürdəmir, Qarabağ, istiot, Elşən, kəlləpaça və s.

2.Mənsubiyyət şəkilçili sözlərin iştirakı ilə: suiti, kəklikotu, Nəbioğlu, dağkeçisi, Bazardüzü və s.

3.Sadə və düzəltmə sözün birləşməsi ilə: soyqırım, Rüstəmxanlı, qəlbisənlik, beşillik və s.

4.İkinci tərəfi fəli sifət olan mürəkkəb isimlər: falabaxan, yelqovan, əlüzyuyan, tozsoran və s.

5. Aga, xanım, bəy, şah, xatun kimi sözlərin iştirakı ilə: Ağasəlim, Bəyəli, Gülxanım, Saraxatun və s.

Defislə yazılan mürəkkəb isimlər aşağıdakılardır:

1. Yaxın mənalı sözlərin birləşməsi ilə:söz-söhbət, qapı-pəncərə, qayda-qanun, adət-ənənə və s.

2.Əks mənalı sözlərin iştirakı ilə: dərə-təpə, eniş-yoxuş, gediş-gəliş, ev-eşik və s.

3. Tərəflərindən biri ayrılıqda işlənməyən sözlərin iştirakı ilə: kol-kos, *kagız-kuğuz*, zir-zibil, dəmir-dümür, sür-sümük və s.

4. İzafət tərkibi formasında olanlar: tərzi-hərəkət, nöqtəyi-nəzər, həddi-buluğ, tərcümeyi-hal və s.

Sual 14- cavab

İsmin hal kateqoriyası haqqında danışın.

İsmlər başqa sözlərlə əlaqəyə girərkən bəzi qrammatik şəkilçilər qəbul edərək formaca dəyişə bilər. İsimlərin belə dəyişilməsi **hallanma** adlanır. Dilimizdə ismin altı halı var:

Adlıq	Vətən	Kim? nə? hara?
Yiyəlik	Vətənin	kimin? nəyin? haranın?
Yönlük	Vətənə	kimə? nəyə? haraya?
Təsirlik	Vətəni	kimi? nəyi? haranı?
Yerlik	Vətəndə	kimdə? nədə? harada?
Çıxışlıq	Vətəndən	kimdən? nədən? haradan?

Adlıq hal

Əsasən kim?(ata), nə? (qəzet), bəzən də hara? (Təbriz) sualını tələb edir. Lüğətlərdə isimlər adlıq halda verilir. Adlıq halın xüsusi şəkilçisi yoxdur. Adlıq halda olan isimlər cümlədə daha çox dörd mövqedə işlənir: 1 .Mübtədə: Vətən hamımızın baş tacıdır. 2.Xəbər: Hamımızın baş tacı vətəndir. 3.Təyin: Daş bina möhkəm olar. 4.Xitab:Vətən, səndən ötrü can verməyə hazırıq.

Adlıq halda olan isim cəm, mənsubiyyət və şəxs şəkilçiləri qəbul edə bilər.Bu şəkilçilər ayrı-ayrılıqda və eyni zamanda ismin başlanğıc formasına qoşula bilər: kitab-kitablar-kitablarım-kitablarımdır.

Yiyəlik hal

Yiyəlik halda olan isimlər özündən sonra gələn sözlərlə əlaqəyə girərək əşyalar, şəxslər arasında aidlik,mənsubluq mənası yaradır. **Xüsusi şəkilçisi: -ın⁴, -nin⁴ Sualları: kimin? nəyin? haranın?**

Yiyəlik halda olan isimdən sonra, adətən, mənsubiyyət şəkilçili söz gəlir və söz birləşməsi yaranır. Bu cür söz birləşməsinin birinci tərəfi yiyəlik (sahiblik), ikinci tərəfi isə mənsubluq (aidlik) bildirir.

Yönlük hal

Yönlük halda olan isimlər cümlədə əsasən **tamamlıq və yer zərfliyi** olur.

Sonu açıq saitlə bitən isimlər yönlük halda fərqli tələffüz edilir: **komaya [komuya], xalaya [xalıya] və s.**

Təsirlik hal

Təsirlik hal hərəkətin hansı əşya üzərində icra olunduğunu bildirir. Yiyəlik hal kimi, təsirlik hal da iki cür olur: **1.Müəyyən təsirlik hal; 2.Qeyri-müəyyən təsirlik hal.**

Müəyyən təsirlik halda olan isimlər -i⁴, -ni⁴ (Nitqdə bəzən müəyyən təsirlik hal yalnız -n bitişdirici samiti ilə düzəlir: **Almasın, heyvasın, narın** yemədim.) şəkilçilərini qəbul

edir. **Kimi? nəyi? haranı?** suallarına cavab olur: *Əlini (kimi?) bura çağır. Kitabı (nəyi?) mənə ver. Şəhəri (haranı?) bulud aldı.*

Qeyri-müəyyən təsirlik hal isə şəkilçi qəbul etmir və nə? sualına cavab olur. Cümlədə daha çox hərəkət bildirən sözlə yanaşı gəlir. Məs.: *Rəssam divardan şəkil (nə?) asdı.* Bu cümlədəki qeyri -müəyyən təsirlik hallı ismi asanlıqla müəyyən təsirlik hala çevirmək olar: *Rəssam divardan şəkli (nəyi?) asdı. Müəyyən və qeyri-müəyyən təsirlik halın* əsas oxşar cəhətlərindən biri odur ki, hər ikisi təsirli fellərlə əlaqəli olur. İstisna hallarda müəyyənlik bildirən təsirlik hal təsirsiz fellərlə də əlaqəyə girir: *Yayı dincəlmədim.*

Yerlik hal

Yerlik hal hərəkətin icra olunduğu yeri bildirir və kimdə?, nədə?, harada? suallarına cavab olur. Yerlik halda olan isimlər -da² şəkilçisini qəbul edir. Cümlədə kimdə? nədə? suallarına cavab verdiyi zaman **tamamlıq**, harada sualına cavab verdiyi zaman isə **yer zərfliyi və kimdədir, nədədir? suallarına cavab verdiyi zaman xəbər olur.** Məs.: *Kitabda (nədə?) maraqlı mövzular var. Adamlar parkda (harada?) dincəlidir. Qoşunlar sərhəddədir (hardadır?).*

Çıxışlıq hal

İsmin çıxışlıq halı hərəkətin başlanğıc yerini və çıxışlıq nöqtəsini bildirir və **kimdən? nədən? haradan?** suallarına cavab verir. Çıxışlıq halda isimlər -dan² şəkilçisini qəbul edir. Cümlədə **tamamlıq, zərflilik** və bəzən də xəbər kimi iştirak edə bilər. Məs.: Ağacdən (nədən?) budaq qırdım. Qədir kənddən (haradan?) uzaqlaşdı. Məktub kənddəndir (hardandır?).

İsmin çıxışlıq halı yönlük halda ifadə olunan fikrin əksini bildirir. Yönlük hal hərəkətin son, çıxışlıq hal isə başlanğıc nöqtəsini bildirir.

Sual 15- cavab

Tək və cəm isimlər nəyə deyilir

İsmlər kəmiyyət baxımından tək və ya cəm olur. İsmin ifadə etdiyi əşya iki və ya daha artıq olsa, o zaman -lar² şəkilçisi qəbul edir. *İsmlərin tək və ya cəm olması; şəhər-şəhərlər, odun-odunlar, maşın-maşınlar* və s. **Cəmlənmək daha çox ümumi ismlərə aiddir.** İsmindən əvvəl müəyyən miqdar sayı gələrsə, isim cəm şəkilçisi qəbul etmir: *beş kitab, altı durna* və s. Beş kitablar olmaz.

İstisna hallarda bədii xüsusiyyət daşıyaraq xüsusi isimlər də cəm şəkilçisi qəbul edir:

Öldü **Balaşları** öldürən əsgər, Öldü **Gülüsləri** güldürən əsgər. (M.Müşfiq) **Xüsusi isimlər cəm şəkilçisi qəbul etdiyi zaman böyük hərflə yazılır.**

Sözün son samitindən asılı olaraq, cəm şəkilçisinin ilk samiti fərqli tələffüz oluna bilər. Bu daha çox sonu *t, n, z, və r* samitləri ilə bitən sözlərdə özünü göstərir: canlar [cannar], qızlar [qızdar], şairlər [şairrər]. 2. -lar² şəkilçisi bəzən mənsubluq və ya xəbərlilik anlayışı da bildirir: onların anaları, bunlar uşaqları və s.

Elə isimlər var ki, onlar cəm şəkilçisi qəbul etmədən say etibarını ilə çoxluq, topluluq bildirir. Məs.: cəmiyyət, qoşun, ordu, ilxı, naxır, partiya, dəstə, xalq, camaat, el, üləma, şüəra, əhali, alay və s. **Bunlara toplu isimlər deyilir.** Topluluq bildiren isimlər qrammatik cəhətdən tək isimlərdir. Toplu isimlər cəm şəkilçisi qəbul edə bilər. İstisna olaraq camaat, şüəra, əhali, üləma sözləri cəm şəkilçisi qəbul etmir.

Sual 16- cavab

İsim mənsubiyyətə görə necə dəyişir?

İsmi başqa nitq hissələrindən fərqləndirən əlamətlərdən biri də mənsubiyyət kateqoriyasıdır. Mənsubiyyətə görə dəyişmə şəxslərlə şəxslər, şəxslərlə əşyalar, əşyalarla əşyalar arasında ola bilər. I və II şəxslərə aid mənsubiyyət şəkilçisi yalnız şəxs və ya əşyanın insana mənsubluğunu bildirir. Məs.: mənəvim, sənəvim və s. III şəxsə aid mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isim isə həm insana, həm də cansız əşyaya aid ola bilər. Məs.: evin pəncərəsi, atın ayağı və s.

Əksər hallarda mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş ismin əvvəlində yiyəlik hal şəkilçisini qəbul etmiş şəxs əvəzliyi, isim və ya isimləşmiş digər nitq hissələri gəlir: *Onun maşını qəşəngdir.* Bəzi hallarda yiyəlik hallı şəxs əvəzliyi cümlədə ixtisar olunur: *Maşın qəşəngdir.* Mənsubiyyət şəkilçili söz yiyəlik hal şəkilçili sözlərdən sonra gəldiyi zaman hər ikisi cümlənin bir üzvü olur.

MƏNSUBİYYƏT ŞƏKİLÇİLƏRİNİ GOSTƏRƏN CƏDVƏL

ŞƏXSLƏR	ŞƏKİLÇİLƏR	NÜMUNƏLƏR
I şəxs tək	-im, -im, -um, -üm, -m	qardaşım, dərşim, anam
I şəxs cəm	-ımız, -imiz, -umuz, -ümüz -mız, -miz, -mız	qardaşımız, dərşimiz, anamız
II şəxs tək	-m, -in, -un, -ün, -n	qardaşın, dərşin, anan
II şəxs cəm	-ınız, -iniz, -unuz, -ünüz, -nız, -niz, -nuz, -nüz	qardaşınız, dərşiniz, ananız
III şəxs tək	-ı, -i, -u, -ü;	qardaşı, dərşi,
III şəxs cəm	-sı, -sı, -su, -sü (-yı, -yi, -yu, -yü)	anası, mövqeyi

Mövzu 5

Sual 17- cavab

Sifət barədə məlumat yazın .

Sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirən əsas nitq hissəsidir. Sifət cümlədə isimə aid olub onu müxtəlif cəhətdən təyin edir: qara kəmə, şirin söhbət, dəhşətli insan, ağacdakı quş. Necə? nə cür? hansı? suallarından birinə cavab verir. Sifətlərin leksik mənacə **aşağıdakı növləri var:**

1. Rəng bildirən sifətlər: *göy, qırmızı, yaşıl və s.*
2. Dad bildirən sifətlər: *şirin, turş, acı, dadlı və s.*
3. Keyfiyyət bildirən sifətlər: *yaxşı, pis, çalışqan və s.*
4. Əlamət (görmə) bildirən sifətlər: *gözəl, kök, nurani və s.*
5. Forma bildirən sifətlər: *uzun, əyri, incə, badamı və s. ö.*
6. Həcm bildirən sifətlər: *böyük, kiçik, enli və s.*

Sual 18- cavab

Sifətin cümlədə rolu nədən ibarətdir?

Sifətin cümlədəki birinci sintaktik vəzifəsi izah etdiyi sözdən əvvəl gəlməsi-təyin olmasıdır, lakin bəzən elə olur ki, sifət isimləşərək həm ismin, həm də sifətin vəzifələrini daşıyır:

Sifət təyin kimi: **Bayağı** (necə?) mahnı

Sifət xəbər kimi: Mənim dostum **üzgündür.** (necədir?)

Sifət mübtədə kimi: **Qoca** (kim?) birdən dilləndi.

Sifət tamamlıq kimi: **Arxadakını** (hansıni?, nəyi?)mən aparacağam.

Sifət zərf kimi: **Sənsiz** (necə) yaşaya bilmirəm.

Bəzən sifətlər cümlədə ismin rolunda çıxış edə bilər. Bu zaman sifət sifətə məxsus xüsusiyyətlərini itirərək isimləşir, amma morfoloji baxımdan sifət olaraq qalır: Gözəl qızlar, gözəllər. Sifət isimləşərkən aşağıdakı xüsusiyyətlərini itirir:

1. Əlamət və ya keyfiyyət bildirməsini;
2. Sifətin suallarına cavab verməsini;
3. Təyin olma xüsusiyyətini;
4. İsimdən əvvəl gəlmə xüsusiyyətini.

Sifət isimləşərkən aşağıdakı xüsusiyyətləri qazanır:

1. Ad bildirmək: **İgid gəldi**
2. Cümlənin mübtədə və tamamlığı olmaq: **Dahilər** yanılırlar. **Dəlidən ağıllı** söz.
3. Hallanır: **şirin, şirinin, şirinə, şirinin, şirində, şirindən**
4. Cəmlənir: **cavanlar, yaxşılar**

Mənsubiyyətə görə dəyişmək: **qaragözüm, qaragözün**. İsimsiz işlənmə xüsusiyyətini: **oğrular, dəlilər**.

QEYD: Ümumiyyətlə, sifət aid olduğu isimsiz işlənersə, isimləşmiş hesab edilir. İstisna olaraq, birbaşa xəbərlilik şəkilçisi qəbul edərək cümlənin xəbəri olduqda isimləşməyə də bilər: Bizi xilas edən bu igiddir (kimdir?)–İsimləşmişdir. Mənim dostum igiddir (necədir)-cümləsində isə dostun keyfiyyəti vurğulandığı üçün isimləşmiş hesab edilmir. Lakin sifət ismə aid şəkilçidən sonra xəbər vəzifəsində çıxış edərsə, isimləşmiş sifət hesab olunur. Məs.: Bunlar bizim *qəhrəmanlardır*. Sifət isimləşsə belə, morfoloji təhlil zamanı sifət kimi götürülür. Azaltma və çoxaltma dərəcəsinin şəkilçilərini qəbul etmiş sifətlər sadə sifətlərdir.

Sual 19- cavab

Say haqqında ümumi məlumat yazın.

İsim əşyanın adını, sifət isə onun əlamətini bildirir. Əşyanın miqdarını və ya sırasını da əsas nitq hissəsi olan say bildirir. Say neçə?, nə qədər? neçənci? suallarına cavab verir.

Sayla sifət arasındakı oxşar cəhətlər: Hər ikisi isimlə bağlı olur: **igid oğul, beş uşaq.**

Hər ikisi isimdən əvvəl gəlir: **igid oğul, beş uşaq.**

- Hər ikisi isimləşə bilir: **igidlər, beşincilər.**
- Hər ikisi ədatla işlənə bilir: **lap gözəl, lap çox.**
- Hər ikisi, əsasən, cümlədə təyin vəzifəsində çıxış edir: *yaxşı adam, üç rəng*
- Hər ikisi quruluşca sadə, düzəltmə, mürəkkəb olur.
- Hər ikisi "hansı?" sualına cavab verə bilir: *Birinci (hansı?), bugünkü (hansı?) hadisə*

Qeyd: Əgər isim eyni zamanda həm say, həm də sifətlə işlənersə, o zaman say sifətdən əvvəl işlənir: **üç böyük bina.**

Sayla sifətin fərqli cəhətləri:

- Say əşyanın miqdarını, sifət əşyanın əlamətini bildirir.
- Düzəltmə say əsasən saylardan, düzəltmə sifət isə müxtəlif nitq hissələrindən yaranır.
- Saylardan sonra gələn isimlər, adətən, cəmlənə bilmir (10 adamlar), sifətdən sonra gələn isimlər isə cəmlənə bilir (özəl insanlar).

Sual 20- cavab

Sayın quruluşca və mənaca növləri barədə məlumat verin .

Saylar quruluşca üç yerə bölünür: sadə, düzəltmə, mürəkkəb.

Sadə saylar yalnız bir kökdən ibarət olur: beş, az, xeyli, çox, üç.

Düzəltmə saylar isə -ıncı⁴, -lu, -acıq, -larca², -larla² şəkilçiləri vasitəsi ilə düzəlirlər:

Məsələn: birinci, yüzlərlə, minlərcə, çoxlu, azacıq.

Mürəkkəb saylar yazılışına görə iki cür olur:

1. defislə yazılanlar: üç-dörd, əlli-altmış

2. ayrı yazılanlar: ikidə bir, on beş, bir qədər

Saylar mənaca 4 yerə bölünür: **miqdar sayları, sıra sayları, qeyri-müəyyən saylar, kəsr sayları**

1. Miqdar sayları

Miqdar sayları mənaca üç yerə bölünür: **müəyyən miqdar sayları, qeyri-müəyyən miqdar sayları, kəsr sayları**. Müəyyən miqdar sayları:

- Əşyanın konkret sayını bildirir. Beş bina.
- Müəyyən miqdar sayı, adətən, neçə? nə qədər? sualına cavab verir.
- Quruluşca sadə və mürəkkəb (tərkibi) olur: beş, üç, on beş, əlli iki.
- Dilmizdə quruluşca sadə olan 23 miqdar sayı var.
- Müəyyən miqdar sayından sonra gələn isim həmişə təkdə olur: iki kompyuter, bir vərəq.

• Müəyyən miqdar sayı yazıda həm rəqəmlə (5), həm də hərflə (beş) yazıla bilər.

• Müəyyən miqdar sayı ilə isim arasında çox vaxt numerativ sözlər işlənir: beş nəfər kişi, üç baş qoyun, iki dənə kitab, üç sap mirvari. Bu nümunələrdə nəfər, baş, dənə, sap sözləri numerativ sözlərdir. Aşağıdakı sözlər də numerativ söz kimi işlənə bilər: *tikə, ədəd, çimdik, stəkan, otaq, cüt, dəst, qab vedrə, kilo, qram, metr, litr, top, vaqon, gbz, kasa, sap* və s.

2. Qeyri-müəyyən miqdar sayları

• Qeyri-müəyyən miqdar sayları əşyanın təxmini miqdarını bildirir və yalnız nə qədər? sualına cavab verir. Məs: *az, çox, bir az, bir qədər, bir sıra, az-çox, çoxlu, azacıq, minlərlə, yüzlərcə, xeyli, beş-altı, bir çox* və s.

• Qeyri-müəyyən miqdar sayları quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur: *az, azacıq, üç-dörd*.

• Az, çox sayları ədatla işlənə bilər: *ən az maşın, lap çox insan*.

Bir sıra, bir çox saylarından sonra gələn isimlər cəmdə olur: *bir çox məktəblər*.

• Çox, onlarla, yüzlərcə saylarından sonra gələn isimlər həm təkdə, həm də cəmdə işlənə bilər: *onlarla müəllim, onlarla müəllimlər*.

Yerdə qalan qeyri-müəyyən miqdar saylardan sonra gələn isim həmişə təkdə olur.

3. Kəsr sayları

Kəsr sayları tamın hissəsini və ya tam və hissəni bildirir: üçdə bir, üç tam onda dörd.

- Kəsr sayları nə qədər?, neçə hissə? sualına cavab verir.
- Müəyyən miqdar sayları və -da² hal şəkilçisinin köməyi ilə yaranır.
- Kəsr sayları, adətən, mənsubiyyət şəkilçisi ilə birlikdə işlənir.
- *Qeyd: Kəsr sayları rəqəmlərlə yazılarda vergüldən də istifadə olunur: 3,5*

4. Sıra sayları

Sıra sayları əşyanın sırasını bildirir: birinci sinif, axırıncı mərtəbə.

- Sıra sayları, əsasən, neçənci?, mətndə isə bəzən də hansı? sualına cavab verir.
- Sıra saylarından sonra gələn isim cəmdə də ola bilər, təkdə də: 10-cu sinif, 10-cu siniflər.
- Sıra sayları, əsasən, müəyyən miqdar saylarına və əvvəl, axır, son zərflərinə və filan əvəzliyinə -ncı⁴ şəkilçisi artırmaqla yaranır: ikinci, axırıncı, sonuncu. Sonu saillə bitən sözlərdə -nci⁴ kimi yazılır: yeddinci, altıncı. Sıra saylarının müxtəlif yazı formaları var: birinci; 1-ci; I; 1.; 1)

21. FELİN TƏSRİFLƏNƏN FORMALARI, ƏMR VƏ XƏBƏRŞƏKİLLƏRİ BARƏDƏ MƏLUMAT VERİN.

Fellər iki böyük qrupa ayrılır:

1. Təsriflənən formalar. 2. Təsriflənməyən formalar.

Felin şəxsə, kəmiyyətə və zamana görə dəyişən formalarına təsriflənən formalar deyilir. Felin təsriflənən formalarına felin şəkilləri daxildir.

Felin şəkilləri danışan şəxsin görülən işə münasibətini bildirir. Danışanın münasibətinə görə işin icrası: a) tələb oluna bilər, b) arzu edilə bilər; c) vacib sayılır; d) müəyyən şərtlə bağlı olar; e) müəyyən bir vaxtda müəyyən şəxs tərəfindən yerinə yetirilə bilər və s. Bütün bunlar fel şəkillərinin məzmununu təşkil edir. Dilimizdə felin 6 şəkli vardır: 1) əmr şəkli, 2) xəbər şəkli, 3) arzu şəkli, 4) lazım şəkli, 5) vacib şəkli, 6) şərt şəkli.

Əmr, xahiş, məsləhət, təklif, nəsihət və s. bildirən fel şəklinə felin əmr şəkli deyilir. Əmr şəklinin xüsusi şəkilçisi yoxdur. O, felin kökünə və ya başlanğıc formasına şəxs şəkilçilərini (II şəxsin təkindən başqa) artırmaqla düzəlir. Məs: qal -ım, qal, qal -sın, qalaq, qal-ın, qal-sın(lar) və s.

Əmr şəkli zamanlara görə dəyişmir. Amma felin bu şəklinin məzmununda indiki yaxud gələcək zaman anlayışı olur.

Felin xəbər şəkli işin nə zaman və neçənci şəxs tərəfindən həyata keçirildiyini (və ya keçirilmədiyini) bildirir. Felin xəbər şəklinin xüsusi qrammatik əlaməti olmur, zaman və şəxs şəkilçiləri ilə düzəlir. Yəni

xəbər şəklində fellər zamana və şəxsə görə dəyişir. Dilimizdə felin üç zamanı var: keçmiş, indiki və gələcək zamanlar.

Keçmiş zaman iki cür olur: şühudi keçmiş və nəqli keçmiş.

Şühudi keçmiş hərəkətin keçmişdə icra olunub-olunmadığını qətiyyətlə bildirir

və -d14 şəkilçisi ilə düzəlir.İşin neçənci şəxs tərəfindən yerinə yetirildiyini göstərmək məqsədilə fellərə müvafiq şəxs şəkilçiləri artırılır. Məs: tut-du-m, tut-du-n, tut-du,tutdu-q, tut-du-nuz, tut-du-lar və s.

Nəqli keçmiş zaman keçmişdə icra edilmiş iş, hərəkət haqqında nəql etmək yolu ilə məlumat verir. Nəqli keçmiş zaman –mıŞ şəkilçisi ilə düzəlir. Məs: yaz-mıŞ-am, yaz-mıŞ-san, yaz-mıŞ-dır; yaz-mıŞ-ıq, yaz-mıŞ-sınız, yaz -mıŞ-lar və s. Şifahi nitqdə II şəxsin təkində və cəmində -mıŞ şəkilçisinin son samiti düşür. Məs: sat-mıŞ-san əvə- zinə sat-mı-san, sat-mıŞ-sınız yerinə sat-mı-sınız. Nəqli keçmiş II və III şəxsə -ıb4

şəkilçisi vasitəsilə də əmələ gəlir. Məs: al-ıb-san, al-ıb-(dır),al-ıb-sınız, al-ıb-lar. İndiki zaman hərəkətin söhbət gedən vaxt icra edildiyini bildirir. İndiki zaman fellərə -ır şəkilçisini artırmaqla düzəlir. Məs.: yaz-ır, qorx-ur, və s. Fellər indiki zamanın inkarına görə dəyişəndə inkar şəkilçisinin (-ma, -mə) saiti düşür. Məs: bil-mir-əm, gör-m-ür. 2

Gələcək zaman işin gələcəkdə icra ediləcəyini bildirir. İki cür olur: qəti gələcək, qeyri-qəti gələcək.

Qəti gələcək zaman felə -acaq2 şəkilçisini artırmaqla düzəlir. Məs: qalacağam, qalacaqsan,qalacaq, qalacağınq, qalacaqsınız, qalacaqlar. -Acaq2 şəkilçili felə saitle başlanan şəxs şəkilçiləri artırıqda q samiti ğ, k samiti isə y samitinə keçir; məs.: yatacağam, siləcəyəm və s.

Qeyri-qəti gələcək zaman felə -ar şəkilçisini artırmaqla düzəlir, məs.: tap-ar, bil-ər və s. Fellər qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı üzrə dəyişdikdə inkar şəkilçisinin saiti düşür. II və III şəxsə isə r səsi z səsinə keçir. Məs.: dur-m-ar-am (I şəxs),durm-az-san (II şəxs), dur-m-az (III şəxs).

22.TƏSRİFLƏNMƏYƏN FEL FORMALARINDAN MƏSDƏR VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ BARƏDƏ MƏLUMAT YAZIN.

Şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməyən fel formaları felin təsriflənməyən formaları adlanır. Məsdər, feli sifət və feli bağlama felin təsriflənməyən formalarıdır. Təsriflənməmələrinə baxmayaraq, onlar felin təsdiq-inkar, təsirli-təsirsiz olmaq, növ bildirmək kimi bəzi əsas xüsusiyyətlərini qoruyub saxlaya bilirlər. Felin əsas xüsusiyyətlərini saxlamaqla yanaşı, bu formalar ikinci bir nitq hissəsinin əlamətlərinə də malik olurlar. Belə ki, felin xüsusiyyətlərindən əlavə məsdər eyni zamanda ismin, feli sifət sifətin, feli bağlama isə zərfin xüsusiyyətlərini də daşıyır. Həm felin, həm də ismin xüsusiyyətlərinə malik olan sözlərə məsdər deyilir.

Məsdər -maq2 şəkilçisinin (bəzən də onun qısa forması olan -ma2 şəkilçisinin) köməyi ilə yaranır: oxumaq, gəlmək, yazmaq, gülmək və s.

Məsdərin felə aid xüsusiyyətləri:

1. Fel və ondan əmələ gələn məsdər eyni leksik məna bildirir (qrammatik mənaları isə müxtəlif olur); məsələn, apar və aparmaq sözlərinin leksik mənaları arasında fərq yoxdur. Hər ikisi hərəkət bildirir.

2. Məsdər təsdiq və inkarda olur. Məsələn: aparmaq və aparmamaq.

3. Məsdər felin müxtəlif qrammatik məna növlərini bildirir. Məs.: yazmaq (məlum növ), yazılmaq (məchul növ), yazışmaq (qarşılıq növ), yazdırmaq (icbar növ).

4. Məsdər təsirli və ya təsirsiz olur: görmək- təsirli, qaçmaq - təsirsiz.

5. Məsdər də fel kimi ətrafına söz toplaya bilir, məsdər tərkibi əmələ gətirir.

Məsdər tərkibi bütövlükdə cümlənin bir mürəkkəb üzvü olur, məsələn: İdmanla məşğul olmaq sağlamlıqdır cümləsində idmanla məşğul olmaq birləşməsi məsdər tərkibidir, mürəkkəb mübtədadır.

Məsdərin ismə aid xüsusiyyətləri bunlardır:

1. İsim kimi hallanır və mənsubiyyətə görə dəyişir. Məsdərin isim kimi hallanması: aparmaq, aparmağın, aparmağa, aparmağı, aparmaqda, aparmaqdan. Məsdərin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi: (mənim) aparmağım, (sənin) aparmağın, (onun) aparmağı, (bizim) aparmağımız, (sizin) aparmağınız, (onların) aparmağı.

2. İsim kimi cümlənin mübtədası, tamamlığı ola bilər: Oxumaq (nə?) hamı üçün faydalıdır. Oxumağı (nəyi?) sevirəm və s.

3. III şəxsdə xəbər şəkilçisi (-dır4) qəbul edib cümlədə ismi xəbər olur (feli xəbər ola bilmir). Məsələn: Onun hobbisi üzməkdir.

4. Qoşmalarla işlənə bilər. Məsələn: tapmaq üçün, oxumaqdan ötrü, baxmağa görə və s.

Xatırladaq ki, III şəxsdə məsdər mənsubiyyətə görə dəyişərkən, bəzən -maq2

şəkilçisi -ma2 şəklinə düşür: quşların oxu-mağ-ı əvəzinə quşların oxu-ma-sı kimi işlənir. Məsdər ismin xüsusiyyətlərini daşısa da, isim kimi cəmlənə, sifətləşə bilmir.

23.FELI BAĞLAMA HAQQINDA MƏLUMAT VERİN.

Feli bağlama həm felin, həm də zərfin xüsusiyyətlərini daşıyır. Feli bağlamanın felə aid xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Leksik mənaca hərəkət bildirir.

2. Təsirli və ya təsirsiz olur: görüb (təsirli), baxdıqca (təsirsiz) və s.

3. Təsdiq və ya inkarda olur: alanda, almayanda və s.

4. Felin müxtəlif qrammatik mənə növlərində ola bilər: gəlincə (məlum), yazılıb(məchul), geyinərkən (qayıdış), sildirərək (icbar), yazışanda (qarşılıq).

5. Ətrafına söz toplaya bilər: təbiətin xoş mənzərəsini seyr etdikcə və s.

Feli bağlamanın zərflə aid xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Hərəkətin tərzini, zamanını, səbəbini bildirir: Uşaq qaçaraq (necə?) gözdən itdi. Evə gələndə (nə zaman?) çörək alarsan. Düşmən qorxub (nə səbəbdən?) geriçəkildi.

2. Zərfin suallarına cavab ola bilər.

3. Əlaqəyə girdiyi sözlərlə birlikdə cümlənin zərfliyi olur.

Feli bağlama şəkilçiləri:

1) -ib4

.Bu şəkilçi ilə düzələn feli bağlamaların aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

a) İşin əsas feldəki işdən əvvəl icra olunduğunu bildirir: Bağban bağdakı işlərini bitirib,(nə zaman?) əllərini yumağa getdi.

b) Əsas feldəki hərəkətin tərzini bildirir: Qoca bardaş qurub (necə?) oturmuşdu..

c) Əsas feldəki hərəkətin səbəbini bildirir: Uşaq anasından qorxub (niyə?) çarpayımın altında gizləndi.

2) -araq2

Bu şəkilçi ilə düzələn feli bağlamalar mənasına görə -ib4 şəkilçili feli bağlamalarla oxşardır, məsələn: Ana otağa girərək, körpənin üstünü örtüdü və s.

3) -a2

Bu şəkilçi təkrar olunan felə qoşulur və onunla düzələn feli bağlamalar, əsasən, hərəkətin icra tərzini bildirir. Məsələn: Uşaqlar qaça-qaça həyətdə doluşdular. Əsgər təhlükəni bilə-bilə irəliyə atıldı.

4) -madan2

Bu şəkilçi ilə düzələn feli bağlamalar hərəkətin zamanını, bəzən də tərzini bildirir, məsələn: Dərsini hazırlamadan oynamağa getmə. Qatar heç bir stansiyada dayanmadan gəldirdi.

Aşağıdakı şəkilçilərlə düzələn feli bağlamalar isə daha çox hərəkətin zamanını, yəni işin əsas feldən əvvəl icra olunduğunu bildirir:

-anda2 : alanda, gələndə, işləyəndə və s.

-dıqda2 : aldıqda, gəldikdə, işlədikdə və s.

-arkən : alarkən, gələrkən və s.

-dıqca4 : aldıqca, gəldikcə və s.

-inca4 : ilinca, gəlincə və s.

-ar2 , -maz2 : gələr-gəlməz, çatar-çatmaz və s.

Feli bağlama digər sözlərlə əlaqəyə girərək feli bağlama tərkibi əmələ gətirir.Feli bağlama tərkibi həmişə cümlənin mürəkkəb üzvü olur və bir sintaktik suala cavab verir. Məsələn: Adil gözünü bir nöqtəyə zilləyib xəyala dalmışdı. Onlar vaxtında gəlib çatmadıqda bütün planlarımız pozuldu. Feli bağlamalar və feli bağlama tərkibləri cümlədə, bir qayda olaraq, zərflik kimi çıxış edir. Feli bağlama cümlənin həmcins xəbəri olduqda ondan sonra vergül işarəsi qoyulur. Məsələn: Ana bazara gedib, ərzaq malları aldı.

24. ZƏRF, ONUN MƏNA NÖVLƏRİ VƏ BAŞQA NITQ

HISSƏLƏRİNDƏN FƏRQLƏNDİRİLMƏ-Sİ BARƏDƏ YAZIN.

Zərf hərəkəti müxtəlif cəhətlərdən izah edən nitq hissəsidir. Zərf cümlədə, əsasən, felə aid olaraq, onun tərzini, zamanını, yerini və miqdarını bildirir. Məs.: yaxşı danışır, çox oxuyanda, yuxarı getmək, dünən

gələn və s. Zərflər necə? nə cür? nə zaman? haçan? nə vaxt? hara? nə qədər? suallarından birinə cavab verir, həm təsriylə- nən, həm də təsriylənməyən (məsdər, feli sifət, feli bağlama) fellərlə işlənir. Məsələn:

Dünən bizə gəldi; Mən indi getməliyəm kimi cümlələrdə zərf təsriylənən fellərə, dəfələrlə demək, asta-asta gələndə, cəsarətlə danışan birləşmələrində isə təsriylənməyən fellərə aiddir.

Hərəkəti izah etmə cəhətindən asılı olaraq zərflər müxtəlif mənə növlərinə bölünür: 1) tərzi-hərəkət zərfi, 2) zaman zərfi, 3) yer zərfi, 4) miqdar zərfi.

Tərzi-hərəkət zərfləri hərəkətin icra tərzini bildirir, necə? nə cür? Suallarına cavab verir. Məsələn: O, sənə təəccüblə baxırdı. Akif inadla susurdu. Cavad hiyləgərcəsinə gülümsəyirdi.

Tərzi-hərəkət zərfləri bəzən hərəkətin keyfiyyətini də ifadə edə bilər. Məs.: gözəl danışmaq, yaxşı bilmək və s.

Zaman zərfi hərəkətin icra olunduğu (yaxud icra olunmadığı) zamanı bildirir, nə zaman? haçan? suallarına cavab verir. Dünən, indi, sabah, bayaq, sonra, gec, tez, hələ, yenə və s. zaman zərfləridir. Məs.: Mən hələ də kitabı ala büməmişəm. Yenə göy üzünü duman bürüyüb.

Yer zərfləri hərəkətin icra olunduğu (yaxud icra olunmadığı) yeri bildirir. Aşağı, yuxarı, irəli, geri, ora, bura, yaxın, uzaq, sağ, sol sözləri yer zərfləridir. Bu sözlərin çoxu yön, yerlik və çıxışlıq hal şəkilçiləri ilə işləndikdə də yer zərfi olur. Yer zərfləri hara?, haraya?, harada?, haradan? suallarına cavab verir. Məs.: Əsgərlər irəli yürüdürlər. İçəri cavan bir oğlan daxil oldu. Uşaqlar geri döndülər.

Miqdar zərfləri hərəkətin miqdarını və ya dərəcəsini bildirir, nə qədər? sualına cavab olur: az, çox, azacıq, birə-iki, birə-beş, qismən və s. sözlər miqdar zərfləridir. Məsələn: Uşaqlar bu gün çox (xeyli) çalışdılar. Müəllim bunu bizə dəfələrlə demişdi. Qoca bir qədər dincəldi.

Dilimizdəki zərflərin bir hissəsi başqa nitq hissələri ilə ortaq sözlərdən ibarətdir. Belə sözlər cümlədəki vəzifəsindən asılı olaraq isim və zərf, sifət və zərf, say və zərf, qoşma və zərf kimi işləyə bilər:

1. Gecə, gündüz, axşam, səhər sözləri cümlədə nə? sualına cavab verdikdə isim, nə zaman? sualına cavab olduqda isə zaman zərfi vəzifəsini daşıyır. Məs.: “Gecə (nə?) gündüzdən (nədən?) sərin olur” cümləsində gecə, gündüz sözləri isim, “Kəndə gecə (nə zaman?) çatdıq” cümləsində isə zərfdir.

2. Yaxşı, pis, açıq, gözəl, cəld və s. sözlər həm sifət, həm də tərzi-hərəkət zərfi ola bilər. Məs.: Açıq (hansı?) qapı bizimkidir — sifət; Mənimlə açıq (necə?) danış — zərf. Belə sözlər əşyanın əlamətini bildirdikdə sifət, fəle aid olduqda isə zərf olur. Bundan əlavə, sifət hansı sualına da cavab verə bildiyi halda, zərf bu suala cavab olmur.

3. Az, çox, xeyli, bir qədər, az-çox, bir az və s. bu kimi sözlər ismə aid olduqda say, fəle aid olduqda isə miqdar zərfi vəzifəsində işlənir. Məs.: Otaqda az uşaq var—say; Bu gün az işlədik—zərf.

4. Əvvəl, sonra sözləri müstəqil suala cavab verdikdə zərf, ayrılıqda suala cavab verə bilmədikdə isə qoşma olur. Qoşma kimi bu sözlər çıxışlıq halda olan sözlərə qoşularaq, ikisi birlikdə bir cümlə üzvü, yəni zərflik olur. Məsələn: Əvvəl (nə zaman?) düşün, sonra (nə zaman?) danış— zərf; Səndən əvvəl (nə zaman?) də bu sualı mənə vermişdilər — qoşma.

25. BAĞLAYICILARIN NÖVLƏRİ VƏ BAĞLAYICILARDA

VERGÜLÜN İŞLƏDİLMƏSİ QAY-DALARI HANSILARDIR?

Bağlayıcı – cümlə üzvləri və ya cümlələr arasında əlaqə yaradan, onları qrammatik cəhətdən bir-birinə bağlayan köməkçi nitq hissəsidir. Sintaktik funksiyasına görə bağlayıcılar iki yerə bölünür: tabelilik bağlayıcıları, tabelilik bağlayıcıları. Tabelilik bağlayıcıları həm sadə cümlədə, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrdə işlənir, başqa sözlə, sadə cümlələrin həmcins üzvlərini, tabeli mürəkkəb cümlələrin isə tətbiq hissələrini əlaqələndirir. Tabelilik bağlayıcıları isə yalnız tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini

bir-birinə bağlayır. Tabeli mürəkkəb bağlayıcıları bərabərhüquqlu tərəflər, tabelilik bağlayıcıları isə biri müstəqil, o biri asılı olan tərəflər arasında işlənir. Tabeli mürəkkəb bağlayıcılarının aşağıdakı qrammatik mənə növləri var:

1. Birləşdirmə bağlayıcıları: və, ilə (-la2). Həsən və Akif kəndə gedəcəklər. Onu getməyi ilə qayıtmağı bir oldu.İlə bağlayıcısı yalnız bəzi həmcins üzvləri bir-biri ilə əlaqələndirir. Həmcins xəbərlər və tabeli mürəkkəb cümlələrin tərəfləri arasında işlənir.İlə sözü həm qoşma, həm də bağlayıcı kimi işləyə bilər. Bağlayıcı kimi işləyəndə onu və bağlayıcısı ilə əvəz etmək olur.

2. Qarşılaşdırma bağlayıcıları: amma, ancaq, lakin, halbuki, isə, fəqət. Mən danışdım, o isə qulaq asırdı. Məlik bunu bildi, amma özünü bilməməzliyə vurdu.

3. Bölüşdürmə bağlayıcıları: ya, ya da, ya da ki, və ya, gah, gah da, gah da ki, istər, istərsə də. Gah danışır, gah gülür. İstər bəstəkar ol, istər rəssam ol.9

4.İştirak bağlayıcıları: həm, həm də, həm də ki, o cümlədən, hətta, habelə, həmçinin, -da2. Məsələrdə ağcaqayın ağacları da əkməmişlər. Hamı, hətta Cahan xala da məclisə gəlmişdi.

5. İnkarlıq bağlayıcıları: nə, nə də, nə də ki. Nə yardan doyur, nə əldən qoyur.

6. Aydınlaşdırma bağlayıcıları: yəni, məsələn. Bakının zəngin sərvəti, yəni nefti var. O, bir çox şairlərin, məsələn, Füzulinin şeirlərini əzbər bilir.

Tabelilik bağlayıcılarının mənəca növləri bunlardır:

1. Aydınlaşdırma bağlayıcıları: ki, belə ki. Məs.: Evə gəlib çatmışdıq ki, işıqlar söndü. Hamı narazı idi, belə ki, müdirlə dil tapa bilmirdilər.

2. Səbəb bağlayıcıları: çünki, ona görə ki, buna görə də, ona görə də, onun üçün ki, ondan ötrü ki və s. Məs.: Oxumadım, çünki vaxtım yox idi. Mən təyinatımı kəndə aldım, ona görə ki orada müəllimə ehtiyac var.

3. Güzəşt bağlayıcıları: hərçənd, hərçənd ki və s. Məs.: Hərçənd dünyanı qadınlar idarə edirlər, lakin tarixçilər ancaq kişilərin adını bilirlər (Henrix Heyne).

4. Şərt bağlayıcıları: əgər, hərgah, madam ki, indi ki, yoxsa, bir halda ki və s. Məs.: Əgər sinəməzlə cəbhə yarmasaq... Madam ki gəlmir, demək, bizi saymır. Cümlədə təkrarlanan həm, ya, gah, nə və s. bağlayıcılardan əvvəl (birincidən Başqa) vergül işarəsi qoyulur. Məs.: O həm oxuyur, həm də işləyirdi.

Amma, ancaq, lakin bağlayıcılarından əvvəl vergül qoyulur. Məs.: Göy guruldadı, amma yağış yağmadı.

Təkrarlanan da,də bağlayıcısından sonra (axırıncıdan başqa) vergül qoyulur: Tatar da, özbək də, uyğur da türkdilli xalqlardır.

Mürəkkəb cümlələrdə işləyəndə çünki, ona görə ki, ona görə də və s. Bağlayıcılarından əvvəl vergül qoyulur: Körpə heç cür sakitləşməmişdi, çünki qulağı ağrıyırdı.

Ki bağlayıcısı həmişə tabeli mürəkkəb cümlənin tərəflərini əlaqələndirir, ayrı yazılır, ondan sonra vergül qoyulur.

26. MODAL SÖZLƏR VƏ NIDA HAQQINDA YAZIN.

Modal sözlər danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibət bildirən köməkçi nitq hissəsidir. Modal sözlərin mənaca aşağıdakı növləri var:

1. Təsdiq (yəqinlik) bildirənlər: əlbəttə, şəksiz, şübhəsiz (ki), doğrusu, doğrudur, doğrudan da, həqiqətən, düzü, sözsüz və s. Məs.: Əlbəttə ki, göz ürəyin aynasıdır. Şübhəsiz, əmək insan xarakterini müəyyən edə bilər.
2. Güman və şübhə bildirənlər: bəlkə (də), giiman (ki), ehtimal ki, yəqin (ki), deyəsən, görünür, olsun ki, olmaya və s. Məs.: Olmaya, sən bizzat getmək fikrindəsən? Görünür, onlar işin ciddiliyini hələ yaxşı anlamırlar.
3. Nəticə (ümumiləşdirmə) bildirənlər: axır ki, deməli, ümumiyyətlə, beləliklə, xülasə, nəhayət, bir sözlə, tutaq ki, demək, yaxşı, müxtəsər və s. Məs.: Yaxşı, indi bizə gedirik? Demək, sən məndən bunları gizlədirdin. Xülasə, hamımız getməliyik.
4. Sıra və ardıcılıq bildirənlər: əvvəla, birincisi, ikincisi və s. Məs.: Birincisi, mən özüm istəmirdim, ikincisi, bunun sənə aidiyyəti yoxdur.
5. Fikrin mənbəyini bildirənlər: mənə, sənə, fikrimizcə, bizcə, zənnimcə, mənə görə və s. Məs.: Fikrimizcə, bu xəmir hələ çox su aparacaq.
6. Təəssüf bildirənlər: təəssüf ki, heyif ki, əfsus ki və s. Məs.: Heyif ki, biz onu vaxtında tanıya bilmədik. Təəssüf ki, sən Şuşanı görməmişən.
7. Bənzətmə və ya müqayisə bildirənlər: sanki, elə bil, elə bil ki və s. Məs.: Sanki onun üstünə bir qazan isti su tökdülər.

Modal sözlər cümlə üzvlərindən vergüllə ayrılır və cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda işlənə bilər.

Görünür, deyəsən, demək, deməli, demə, görəsən və s. sözlər həm fel, həm də modal söz kimi, xülasə sözü isim və modal söz, yaxşı-sifət, zərf və modal söz

kimi işlənə bilər.

Nida danışanın hiss və həyəcanını ifadə edən köməkçi nitq hissəsinə deyilir.

Nidalar insanın müxtəlif hisslərinin, hadisələrə emosional münasibətinin ifadəsidir.

Nidaların müxtəlif mənə növləri var:

1. Sevinc, heyranlıq bildirənlər: bəh-bəh, of, ura, paho, oxqay, ay can - ay can Məs.: Paho! Ay salam, xoş gördük.
2. Kədər, narahatlıq, qorxu bildirənlər: ay aman, ah, ox, vay-vay, uf, ay dad və s. Məs.: Vay-vay, bu nə işdi başıma gəlir? Ah, əfsus, keçdi o gözəl günlər.
3. Çağırış bildirənlər: ey, ay, ya, hey, a, ehey. Məs.: A bala, bir bura gəl. Ehey atlılar, xan evinə gedərsiz...
4. Nifrət, istehza bildirənlər: tfu, xa-xa-xa, xox və s. Məs.: Xox, qorxdum səndən. Xa-xa-xa, get ay batandan sonra gəl, nə qəribə iş oldu. 11

5.Qəm, kədər bildirənlər: of, ah, ox, oy, eh və s. Məs.: Ah, keçdi artıq o günlər. Of, əllərin qurusun, cəllad.

Bütün nidalar sözdən ayrı yazılır. Nidalar cümlənin əvvəlində gəldikdə ondan sonra, ortada gəldikdə hər iki tərəfdən, axırda gəldikdə ondan əvvəl vergül qoyulur. Çağırış nidaları olan ay, a, ya tək işlənir, onlardan sonra xitab gəlir və vergül xitabdan sonra qoyulur. Məs.: Ay uşaq, bura gəl. A kişi, bu nə işdi edirsən? Ey nidası həm xitabla, həm də tək işlənir. Tək işlənəndə ondan sonra vergül qoyulur. Məs.: Ey, mənə kömək edin. Nidalar da bəzən omonimlik yaradır. Məs.: Vay, sən nə etdin? — nida; Kəndimizdə vay düşdü—isim. Ay ana, gəl gedək — nida; Bir ay otuz gündür —isim və s.

27.BİRİNCİ NÖV TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ VƏ ONLARIN

CÜMLƏDƏ ROLU BARƏDƏ MƏLUMAT VERİN.

Söz birləşmələri əsas tərəfinin ifadə vasitəsinə görə iki yerə bölünür: ismi birləşmələr və feli birləşmələr. Əsas tərəfi adlarla, yəni isim, sifət, say,əvəzlik və bəzi zərflərlə ifadə olunan birləşmələrə ismi birləşmələr deyilir: yeməli meyvə, insanın yaxşısı, tələbələrin üçü, uşaqların hamısı, işin sonrasına və s. İsmi birləşmələrin asılı tərəfləri əsas tərəfləri izah etdiyi üçün belə birləşmələrə təyini söz birləşmələri deyilir. Təyini söz birləşmələrinin forma və məna xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən üç növü var:

1. Birinci növ təyini söz birləşmələri.
2. İkinci növ təyini söz birləşmələri.
3. Üçüncü növ təyini söz birləşmələri.

Yaranması üçün xüsusi bir şəkilçi tələb etməyən birləşmələrə birinci növ təyini söz birləşmələri deyilir: gözəl qız, igid oğlan, dəmir qapı.

- Birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi isim, sifət, say, əvəzlik,feli sifətlə ifadə oluna bilər: taxta pilləkən, yalançı usta, xeyli insan, belə iş, yatmış vulkan.
- Birinci növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri cümlə təhlili zamanı, adətən, ayrı götürülür. Birinci tərəf təyin, ikinci tərəf müxtəlif cümlə üzvü olur: beş (neçə?) kitab, yatmış(hansı?) uşaq. İstisna olaraq, yeni il, orta əsrlər, bu saat, qədim dövr, yarım saat, Ana Vətən tipli birləşmələr birlikdə bir cümlə üzvü kimi təhlil edilir.
- Birinci növ təyini söz birləşmələrinin asılı tərəfi həmişə təyin olduğu halda (ayrılı bilənlər nəzərdə tutulur), əsas tərəf cümlədə mübtədə, xəbər, tamamlıq zərflik ola bilər.
- Birinci növ təyini söz birləşməsinin asılı tərəfi məsdər, feli bağlama və təsriflənən fellərlə ifadə oluna bilmir.
- Birinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasına söz girə bilmir. İstisna hallarda "bir" ədatı girə bilər: gözəl bir qız, maraqlı bir həyat.
- Birinci növ təyini söz birləşmələri quruluşca sadə və mürəkkəb olur: sadə — nəhəng heyvan, uzunsaq qız; mürəkkəb — dərs oxuyan uşaq, dünəndən yatmış körpə.

28. ÜÇÜNCÜ NÖV TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ BARƏDƏ

MƏLUMAT VERİN.

Birinci tərəfi ziyəlik hal, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili söz birləşmələrinə üçüncü növ təyini söz birləşmələri deyilir: ağacın yarpağı, hasarın hündürlüyü. Üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasına nə qədər söz girsə də, birlikdə bir cümlə üzvü kimi götürülür: Mənim mehriban anam gəldi. Bu cümlədə "mənim mehriban anam" birləşməsi mübtədərdir. İstisna:Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin asılı tərəfi I və II şəxsin cəminə aid əvəzliliklərlə ifadə olunduqda əsas tərəfin mənsubiyyət şəkilçisi düşə bilər. Bu zaman birinci tərəf yanaşma yolu ilə əsas tərəflə əlaqəyə girərək təyin olur: sizin (hansı)

dağlar, bizim (hansı) qızlar. Bu birləşmələrin tərəfləri arasına istənilən qədər söz girə bilər: Məktəbin binasıməktəbin hündür, möhtəşəm binası.

III növ təyini söz birləşmələri də quruluşca sadə və mürəkkəb olur: sadə-sənin evin, mürəkkəb-sənin əvvəlki evin. Tərəfləri həm ayrı-ayrılıqda, həm də eyni zamanda cəmlənə bilər: otaqların havası,

insanın arzuları, onların fikirləri, uşaqların dərsləri. Əsas tərəfi bütün şəxslərin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edə bilər: mənim kitabım, sənin kitabın, onun kitabı, bizim ailəmiz, sizin ailəniz, onların ailəsi.

Üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə ikinci növ təyini söz birləşmələri arasında bir sıra fərqli cəhətlər var:

II növ təyini söz birləşmələrinin əsas tərəfi yalnız üçüncü şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etdiyi halda, III növ təyini söz birləşmələrinin əsas tərəfi bütün şəxslərin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edə bilər.

II növdən fərqli olaraq, III növdə hər iki tərəf eyni zamanda cəmlənə bilər. II növdən fərqli olaraq, III növdə tərəflər (istisna olsa da) ayrılıqda təhlil oluna bilər.

II növdən fərqli olaraq, III növdə tərəflər arasına istənilən qədər söz girə bilər.

II və III növ təyini söz birləşmələri cümlənin fəli xəbərindən başqa bütün cümlə üzvləri rolunda çıxış edə bilər.

Mənim oxumağım, tələbənin oxuyanı tipli birləşmələrin əsas tərəfi məsdər və fəli sifət olmasına baxmayaraq, III növ təyini söz birləşməsi kimi götürülür (burada məsdər ismin xüsusiyyətini daşıyır, fəli sifət isə isimləşib), lakin mənim oxuduğum tipli birləşmələr fəli birləşmə kimi qəbul edilir, çünki burada mənsubiyyət şəkilçisi ayrılır.

29. FELİ BİRLƏŞMƏLƏR VƏ ONLARIN CÜMLƏDƏKİ ROLU

BARƏDƏ YAZIN .

Əsas tərəfi felin təsriflənməyən formaları (məsdər, fəli sifət, fəli bağlama) ilə ifadə olunan birləşmələrə fəli birləşmələr deyilir: dərslər oxumaq, dünən gələn, onu aparanda və s.

Fəli birləşmələr quruluşca sadə və mürəkkəb olur: sadə-vətəni qorumaq, mürəkkəb- vətən yolunda ölmək.

Fəli birləşmələrə cümlə təhlili zamanı tərkiblər deyərək onları əsas tərəfin ifadə vasitələri ilə əldə edirlər: məsdər tərkibi, fəli sifət tərkibi, fəli bağlama tərkibi.

Əslində, mahiyyətə feli birləşmə ilə tərkibin heç bir fərqi yoxdur. Tərkib iki sözdən də, daha çox sözdən də ibarət ola bilər

Məsdər tərkiblərinin əsas tərəfi məsdərlə ifadə olunur: evə getmək. Asılı tərəfi isə müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər: yaxşı oxumaq, beş almaq, belə danışmaq, oxuyub gəlmək, aşağı düşmək.

Məsdər tərkiblərinin cümlədə rolu:

- mübtədə olur: Onu görmək mənim xoşuma gəlmədi.
- tamamlıq olur: Onu görməyi çox arzulamışam.
- ismi xəbər olur: Mənim məqsədim onu görməkdir.
- məqsəd zərfliyi olur: Onu görmək üçün kəndə getdim.

Əsas tərəfi feli sifətlə ifadə olunmuş tərkiblərə feli sifət tərkibləri deyilir. Məs: dünəndən yatan. Bu birləşmələrin asılı tərəfi isə müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər: bizə gələn (qonaq), yol kənarında dayanmış (maşın), kənddən aldığı (meyvələr), sənin dediklərin və s.

Feli sifət tərkiblərinin cümlədə rolu:

- əsasən, təyin olur: Dünən axşamdan görülmək (hansı?) işlər bu günə niyə qalıb?
- mübtədə olur: Mənim illərlə oxuduqlarım (nə?) mənə bəs edər.
- tamamlıq olur: Sənin üzünə gülənləri (kimi?) tanı. 15
- ismi xəbər olur: Bunlar sənənin gördükləridir. (nədir?)
- səbəb zərfliyi olur: Atam dünən xəstələndiyi üçün (niyə?) dərəcə gəlmədim.
- tərz-i-hərəkət zərfliyi: Bura birnəfəsə gəldiyin kimi də (necə?) qayıt.
- miqdar zərfliyi olur: Bunlardan çantana yerləşdirə biləcəyin qədər (nə qədər?) yığ.

Əsas tərəfi feli bağlamalarla ifadə olunan birləşmələrə feli bağlama tərkibləri deyilir: ölkəmizi görəndə. Asılı tərəf müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər: səni görəndə, dərslərini oxumadan, iki alarkən, oxumaq istədikdə və s. Feli bağlama tərkibləri cümlədə yer zərfliyindən başqa, zərfliyin bütün məna növləri vəzifəsində iştirak edə bilər:

- Tərz-i-hərəkət zərfliyi olur: O, Əlinin atası ilə danışa-danışa (necə?) getdi.
- Zaman zərfliyi kimi işlənir: Mən kəndə çatanda (nə zaman?) yağış kəsmişdi.
- Səbəb zərfliyi olur: O, pələngin vəhşi nəritisindən qorxub (niyə?) heyvanxanadan çıxdı.
- Miqdar zərfliyi kimi çıxış edir: Qonaqlıqda qarnım şişincə (nə qədər?) yedim.

Qeyd etmək lazımdır ki, feli birləşmələr cümlənin feli xəbəri ola bilmir. Feli birləşmələrin asılı tərəfləri də felle ifadə oluna bilər: yeyib gedəndə, yataraq oxumaq, işləyəndə yorulan. Tərkiblərin əsas tərəfi ilə əlaqəyə girən bütün sözlər tərkibin bir hissəsi sayılaraq əsas sözlə birlikdə bir cümlə üzvü hesab olunur: Soyuq sudan içib xəstələndikləri üçün diinə Füzulinin yubiley gecəsinə gəlməyən (hansı?) uşaqlar özlərini bədbəxt hiss edirdilər. Doğma torpağa qayıtmaq (nə?) mənim çoxdankı arzumdur.

30.Cümlə üzvləri nəyə deyilir?

Bir-biri ilə məna və qrammatik cəhətdən bağlı olan, bir sintaktik suala cavab verən sözlərə və söz birləşmələrinə cümlə üzvləri deyilir. Cümlə üzvləri əsas nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Çünki cümlədəki sözlərin heç də hamısı cümlə üzvü ola bilmir. Hər hansı bir söz cümlə üzvü olmaq üçün, birinci növbədə, leksik məna daşmalı və başqa bir sözlə sintaktik əlaqəyə girməlidir. Deməli, yalnız əsas nitq hissələri cümlə üzvü ola bilər. Cümlə üzvləri söz birləşmələri ilə ifadə edilir. Cümlə üzvləri quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Sadə cümlə üzvləri nitq hissələri ilə (kitab - nə?, gözəl - necə?), mürəkkəb üzvlər isə söz birləşmələri və mürəkkəb adlarla (biz gələndə - nə zaman?, Fərhad Sadıqov - kim?) ifadə olunur. Beş cümlə üzvü var: Mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin, zərflik. Cümlə üzvləri cümlənin təşkilindəki roluna görə iki yerə bölünür:

1. Baş üzvlər: mübtəda, xəbər.

2. İkinci dərəcəli üzvlər: təyin, tamamlıq, zərflik.

Baş üzvlər cümlənin qrammatik əsasını təşkil edir, söylənilən fikrin əsas məzmununu bildirir. İkinci dərəcəli üzvlər isə baş üzvlərə aid olub, onları müxtəlif cəhətdən izah edir və cümlənin genişlənməsinə səbəb olur.

Cümlə üzvlərindən təyin mübtəda, tamamlıq, zərflik, ismi xəbər və təyinin özü ilə, tamamlıq və zərflik xəbərlə, xəbər isə təyin kimi bütün cümlə üzvləri ilə sintaktik əlaqəyə girir. Mübtəda cümlənin ən müstəqil üzvüdür, heç bir cümlə üzvünə tabe olmur.

Xitab və ara sözlərin sintaktik vəzifəsi olsa da, onlar cümlə üzvü ola bilmir. Var, yox, lazım, bəs, gərək, mümkün tipli predikativlər suala cavab vermədən ismi xəbər, sual əvəzliləri isə suala cavab vermədən istənilən cümlə üzvü ola bilər.

31. XƏBƏR VƏ ONUN NÖVLƏRİ HAQQINDA YAZIN.

Xəbər cümlənin baş üzvü olub, haqqında danışılanın hərəkət və ya əlamətini bildirir: Qoşun addım-addım irəliləyirdi. Mənim oğlum igiddir. Birinci cümlədə "irəliləyirdi" əşyanın hərəkətini bildirdiyi halda, ikinci cümlədə igiddir sözü əşyanın daşdığı əlaməti bildirir. Xəbər nə edir? (felin bütün şəkil və zamanlarında) kimdir?, necədir?, haradadır? və s. suallardan birinə cavab verir.

Xəbər nitq hissələri ilə ifadə olunduqda quruluşca sadə (O, insandır), söz birləşmələri və mürəkkəb adlarla ifadə olunduqda isə mürəkkəb (Ən sevimli nəğməmiz ana laylasıdır) sayılır.

Var, yox, gərək, lazım, mümkün, bəs tipli predikativ sözlər və sual əvəzliləri suala cavab vermədən cümlənin müstəqil ismi xəbərləri olur. Bu xəbərlər söz xəbər adlanır.

İdi, imiş hissəcikləri aid olduğu söz və söz birləşmələri ilə bircə ismi xəbər olur və sadə cümlə üzvü sayılır. Başlamaq, istəmək, bilmək, olmaq, etmək felləri əksərən başqa sözlərlə birləşərək xəbər vəzifəsində işlənir: O getmək istəmirdi. Lalə hələ yaza bilmir. Uşaqlar birdən gülməyə başladılar.

Başlamaq, istəmək, bilmək, olmaq sözlərinin müstəqil cümlə üzvü olduğu hallara da təsadüf edilir: Gültən dondurma istəyirdi. Onlar şəhərdə olur. Artıq Fənər və Çelsi oyunu başladı.

Xəbər ifadə vasitələrinə görə iki yerə bölünür: feli xəbər, ismi xəbər.

Feli xəbər felin təsriflənən formaları, yəni əmr, lazım, vacib, xəbər və şərt şəkilləri ilə ifadə olunur. Məsələn: Əmr şəkli ilə - Şəxsiyyətini heç zaman satma.

Xəbər şəkli ilə- Müəllim dayanmadan yazırdı.

Arzu şəkli ilə- Kaş "Hədəf" qalib gələ idi.

Lazım şəkli ilə- Qardaşım sabah gələsindir. 18

Vacib şəkli ilə- İşimi bir azdan bitirməliyəm.

Şərt şəkli ilə- Siz getsəniz, inciyərəm.

Frazeoloji birləşmə ilə- Mən ona qulaq asmadım.

Felin şərt şəkli həmişə mürəkkəb cümlənin asılı tərəfinin xəbəri olur. Frazeoloji birləşmələr və ol, et, bil tipli köməkçi fellər mürəkkəb tərkibi fellər hesab edildiyindən sadə xəbər kimi qəbul edilir.

İsmi xəbər adlarla, yəni isim, sifət, say, əvəzlik, zərf, məsdər, feli sifət, eləcə də ismi birləşmələr və bəzən isimləşmiş köməkçi nitq hissələri ilə ifadə olunur.

İsmlə: Biz uşağıq.

Sifətlə: Mənim vətənim gözəldir.

Sayla: Məndə ədəbiyyata maraq çoxdur.

Əvəzliklə: Qardaşım sizdədirmi?

Zərflə: Onlar irəlidedir.

Məsdərlə: Mənim arzum əsl vətəndaş olmaqdır.

Feli sifətlə: Bu uşaqlar dərsə gecikənlərdir.

I növ ismi birləşmə ilə: Bacımın toyu bu ildir.

II növ ismi birləşmə ilə: Xurşudbanu el qızıdır.

III növ ismi birləşmə ilə: Bu, saytın adıdır.

Köməkçi nitq hissələri ilə: Bu cümlədə mənanı qüvvətləndirən "ki"dir.

32. XƏBƏRİN MÜBTƏDA İLƏ ŞƏXSƏ VƏ KƏMIYYƏTƏ GÖRƏ

UZLAŞMASI BARƏDƏ MƏLUMAT VERİN.

Feli və ismi xəbərlər mübtədə ilə şəxsə görə həmişə uzlaşır. Belə ki, mübtədə hansı şəxsədirsə, xəbər də həmin şəxsə olur, yəni həmin şəxsin şəkilçisini qəbul edir. Məsələn: Mən universitetdə oxuyuram. Sən mənimlə gedəcəksən? O, bizim fəxrimizdir. Biz yayda bağımızda dincəldik. Onlar kəndə gedirdilər. Cümlələrdən görüldüyü kimi, xəbər mübtədə ilə kəmiyyətə də uzlaşır. Belə ki, mübtədə tək olduqda xəbər də təkdə işlənir və ya əksinə, mübtədə cəm olduqda xəbər də cəm olur. Lakin kəmiyyətə görə uzlaşma I və II şəxslərdə həmişə gözlənilədiyi halda, III şəxsin cəmində bəzən pozulur. III şəxsin cəmində xəbərin mübtədə ilə kəmiyyətə görə uzlaşması bu qayda üzrədir:

1. İnsan anlayışı bildirən mübtədə cəm olduqda xəbər də əksərən cəmdə olmalıdır: Balacalar ağlayırlar. Tamaşaçılar onu alqışladılar . Lakin bəzi hallarda xəbər mübtədə ilə kəmiyyətə uzlaşmaya da bilir, yəni təkdə işlənir: Qonaqlar getdi. Tələbələr imtahan verir.

2. Heyvan və quş anlayışı bildirən mübtədə cəm olduqda xəbər təkdə də ola bilər, cəmdə də: Atlar qaçır — Atlar qaçırlar. Quşlar uçur — quşlar uçurlar və s.

3. Cəmdə olan mübtədə cansız varlıqlarla ifadə olunduqda xəbər, adətən, onunla uzlaşmır, yəni təkdə olur. Məs.: Göylər qaraldı. Binalar söküləcək. İşıqlar söndü.

33. VASİTƏSİZ TAMAMLIQ VƏ ONUN İFADƏ VASİTƏLƏRİ

BARƏDƏ YAZIN.

Vasitəsiz tamamlıqlar ismin təsirlik halında olan sözlərlə və söz birləşmələri ilə ifadə olunur, kimi? nəyi? haranı? və nə? suallarından birinə cavab verir. İsmnin təsirlik halı müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirdiyi üçün vasitəsiz tamamlıq da müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar və qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar olaraq iki yerə bölünür: Gülü dərdim — Gül dərdim.

Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar:

- Kimi? nəyi? haranı? suallarına cavab verir: Uşağı (kimi?) məktəbdən gətirdim. Əlidən kitabı (nəyi?) alarsan. Şəhəri (haranı?) gəzdim.
- İfadə vasitəsi yalnız ismin müəyyənlik bildirən təsirlik halında olan sözlərdir.
- Həm sadə (fıkrini), həm də mürəkkəb (sənin fıkrini) ola bilər.
- Yalnız feli xəbərlə idarə əlaqəsinə girir. Məs.: Yağış komamızı uçurdu. Uşağın əlində-kini al.

Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar:

- Nə? sualına cavab verir: Həkimini çağırdıq. Torpaq aldım.
- İfadə vasitəsi yalnız ismin qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halında olan sözlərdir: Gül dərdim. Kitab oxudum. Ev quşu aldım.
- Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə oluna bilmir.
- Cümlədəki yeri həmişə xəbərin yanındır.
- Quruluşca sadə və mürəkkəb olur: Sadə - Çay içirəm. Mürəkkəb – Ot çayı içirəm. Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlığın tələb etdiyi nə? sualı ilə mübtədanın nə? sualını eyniləşdirmək olmaz. Cavad maşın sürür cümləsində maşın sözü tamamlıqdır, nə? sualına cavab verir. Belə cümlələrdə tamamlığı müəyyənlik bildirən təsirlik hala çevirərək nəyi? sualını verə bilərik və məna dəyişməz: Cavad maşını sürür. Amma mübtədanı bu cür dəyişmək mümkün deyil. Məs.: Maşın sürətlə gedir. Burada maşın sözü təsirlik halda işləmə bilməz.

Ayrılıqda kim? sualına cavab verərək insan anlayışı bildirən sözlər qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq olduqda nə? sualına cavab verir: Məktəb daha şagird qəbul etmir.

Konsertə müğənni çağırın.

Müəyyən və qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqların ifadə vasitələri:

İsimlə: Uşaqlar gülü (gül) aldılar.

Əvəzliklə: Toya kimsəni çağırmaq istəyirəm.

Sifətlə: İgidləri (igidlər) səs-ləyir yaralı vətən.

Sayla: Beşi (beş) almaq çətindir.

Məsdərlə: Oxumağı çox sevirəm.

Feli sifətlə: Yazdıqlarını gətir.

I növ ismi birləşmə ilə: Bu günlərini unutma.

II növ ismi birləşmə ilə: Sizin üçün bitki çayı (bitki çayını) dəmləmişəm.

III növ ismi birləşmə ilə: Mənim mesajlarımı oxu, cavab ver.

34.TƏRZI-HƏRƏKƏT, ZAMAN VƏ YER ZƏRFLİKLƏRİ BARƏDƏ

MƏLUMAT VERİN.

Zərflik cümlənin ikinci dərəcəli üzvü olub, hərəkətin icrasını və ya əlamətin meydana çıxmasını müxtəlif cəhətdən izah edir. Zərfliyin əsas ifadə vasitəsi zərf və feli bağlamadır. Zərflilər də quruluşca sadə və mürəkkəb olur: Sadə-Dünən yaman yağış yağdı. Mürəkkəb-Qızları evlərinə ötürüb gələndə yolu azdım.

Zərflilər əksərən feli xəbərə, az hallarda isə ismi xəbərə aid olur. Feli xəbərə aid olduqda işin, ismi xəbərə aid olduqda əlamətin meydana çıxmasının tərzini, zamanını, yerini, miqdarını, səbəbini və məqsədini bildirir. Zərfliyin məna növləri bunlardır: 1 .Tərzi-hərəkət zərfliyi. 2. Zaman zərfliyi. 3.Yer zərfliyi. 4. Kəmiyyət zərfliyi. 5.Səbəb zərfliyi. 6.Məqsəd zərfliyi.

Tərzi-hərəkət zərfliyi işin, hərəkətin icra tərzini bildirir. Necə? nə cür? nə tərz-də? nə vəziyyətdə? suallarına cavab verir. Tərzi-hərəkət zərfliləri bunlarla ifadə olunur:

Tərzi-hərəkət zərflisi ilə: Yavaş danış.

Feli bağlama ilə: Qaç-qaça gəl.

Qoşmalı sözlərlə: Uşaq kimi ağlama.22

Söz birləşmələri ilə: Anam gözü yaşlı qaldı.

Təyin ilə tərz-hərəkət zərfliyi eyni suala cavab verdiklərindən bəzən onlar qarışdırılır. Lakin bilmək lazımdır ki, təyin əşya bildirən üzvləri izah edir: Yaxşı kitab. Zərflik isə hərəkət bildirən sözlərlə bağlı olur: Yaxşı danış.

Tərzi-hərəkət zərfliyi ismi xəbərə də aid ola bilər: O, kədərli vəziyyətdə də gözəl idi.

Zaman zərfliyi işin, hərəkətin, hadisənin zamanını bildirir. Nə vaxt? nə zaman?

haçan? nə vaxtadək? nə vaxta kimi? nə vaxta qədər? suallarına cavab verir. Zaman zərfliləri ifadə olunur:

Zaman zərfləri ilə: Qardaşım dünən gəldi.

Zaman mənalı isimlərlə: Tənəffüsdə məni də çağır.

Feli bağlamalarla: Gələndə onu da gətirdim.

Qoşmalı feli sifətlə: O gələn kimi işə başladı.

I növ təyini söz birləşmələri ilə- Bu il kəndə getmə.

II növ təyini söz birləşmələri ilə- İl sonunda gələrsən.

III növ təyini söz birləşmələri ilə- İlin sonunda camaat yaylağa gəlir.

Zaman məzmunu bildirən söz təsirlik halda olanda cümlənin zaman zərfliyi olur: Gecəni küçədə keçirmişəm. Yayı Şamaxıya gedəcəyik.

Zaman zərfliyi də ismi xəbərə aid ola bilər: Gecə çox isti idi.

Yer zərfliyi işin, hərəkətin, hadisənin yerini bildirir. Hara? haraya? harada? haradan? suallarına cavab verir.

Yer zərfliyinin ifadə vasitələri:

Yer zərfləri ilə: Aşağıda, deyəsən, pişik var.

Məkan bildirən isimlərlə: Bu gün məktəbdə tədbir olmalıdır.

Şəxs əvəzliyi ilə: Sabah bizə gedək.

II növ ismi birləşmələrlə: Dəniz qırağında böyük bir bayraq var.

III növ ismi birləşmələrlə: Yolun kənarında ağac əkildi.

35. KƏMIYYƏT, SƏBƏB VƏ MƏQSƏD ZƏRFLIKLƏRI BARƏDƏ

YAZIN.

Kəmiyyət zərfliyi işin, hərəkətin nə qədər, hansı kəmiyyətdə icra olunduğunu bildirir və nə qədər? sualına cavab verir. Zərfliyin bu növü bəzən hərəkət və ya əlamətin dərəcəsini də bildirir, nə dərəcə? nə dərəcədə? suallarına cavab verir. Kəmiyyət zərfliyi ismi xəbərlə də əlaqəyə girə bilər: Hava hədsiz dərəcədə soyuq idi. Kəmiyyət zərflikləri aşağıdakılarla ifadə olunur:

Miqdar zərfləri ilə: Müəllim xeyli əsəbiləşdi.

Feli bağlama ilə: Doyunca yedim.

İsmi birləşmə ilə: Bir tam onda üç hissə götürdüm.

Səbəb zərfliyi hərəkətin və ya əlamətin səbəbini bildirir. Niyə? nə üçün? nə səbəbə? nədən ötrü? nəyə görə? suallarına cavab verir. Cümlədə səbəb zərfliyinin ifadə etdiyi iş feli xəbərdəki işdən zaman etibarilə əvvəl baş verir. Üşüdüyü üçün evə getdi. Bu cümlədə də səbəb zərfliyinin ifadə etdiyi iş xəbərdəki işdən əvvələ aiddir, başqa sözlə, səbəb olmalıdır ki, nəticə görünsün. Haqqında danışılanın evə getməsinin

səbəbi üşüməsidir. Səbəb zərfliyi də ismi xəbərə aid ola bilər: Getdiyi üçün peşman idi.

Səbəb zərflikləri aşağıdakılarla ifadə olunur:

Üçün, ötrü, görə qoşmalarının artırıldığı feli sifət və feli sifət tərkibləri ilə: Qaçdığı üçün təngnəfəs olmuşdu. Evə gəldiyinə görə onu görmədi.

Feli bağlama və feli bağlama tərkibləri ilə: O dura bilməyib yıxıldı. Uşaqılıq illərini yadına salıb güldü.

Məsdər və məsdər tərkibləri ilə: Danışmaqdan boğazı qurumuşdu. Gecə-gündüz işləməkdən əriyib çöpə dönmüşdü.

Sual əvəzlilikləri ilə: Sən niyə Vətəni bu qədər sevirsen?

İsimlərlə: Qorxudan dili tutulmuşdu.

Sifətlə: İstidən boğuldum.

İsmi birləşmələrlə: Bir tikə çörəyin ucbatından buradan Moskvaya gedib. Pul həvəsindən oğru da oldu.

Məqsəd zərfliyi işin, hərəkətin məqsədini bildirir. Niyə? nə üçün? nədən ötrü? nə məqsədlə? suallarına cavab verir. Məqsəd zərfliyinin ifadə etdiyi iş xəbərdəki işdən sonra baş verir: Oxumaq üçün gedirəm. Cümlədən göründüyü kimi, məqsəddə olan oxumaq işi gedəndən sonra baş tutacaq. Başqa sözlə getməkdə məqsəd oxumaqdır.

Məqsəd zərfliliklərinin ifadə vasitələri:

Yönlük halda olan məsdər və məsdər tərkibləri ilə: Biz işləməyə gəlmişik. Nazirə şikayətə (şikayət etməyə) gəlmişik.

Üçün, ötrü qoşmalarının ismi birləşmələrə, məsdər və məsdər tərkiblərinə qoşulması yolu ilə: Sizin rahatlığınız üçün çalışıram. Öyrənmək üçün bunları sizdən soruşuram.

Niyə? nə üçün? nədən ötrü? nə məqsədlə? sual əvəzlilikləri ilə: Sən nə məqsədlə bura gəlmisən?

36. Nitqin əsas hissəsində nələrə fikir verilməlidir?

Nitqin əsas hissəsi ardıcıl, inandırıcı, məntiqi fikirlərin daha möhkəm olması ilə fərqlənməlidir. Natiq nitqinin əsas hissəsində dinləyiciləri öyrətməlidir. Nitqin ideyası əsas hissədə açılır. Məhz bu hissədə nitqin hansı ideyaya xidmət etdiyi müəyyən olunur. Nitqin əsas hissəsi onun sujetini, quruluşunu, məqsəd və mövzusunun təşkil edir. Əsas hissədə natiq bütün tələblərə əməl etməlidir. Yeri gəldikdə nitqdə ümumiləşdirmələr aparmalı və ya konkretliyi üstün götürməli, hətta səsini də dinləyiciyə vəziyyətə uyğun çatdırmalıdır. Nitqin əsas hissəsi əldə edilmiş bütün çoxcəhətli faktların, mülahizələrin elmi şərhini tamamlamaqla bərabər, fikrin yekunlaşdırılmasına köməklik göstərir.

37. Nitq mədəniyyətinin məntiqlə əlaqəsi haqqında yazın .

Məntiqi və tarixi idrak üsulları, nitqdə aparılan ümumiləşdirmələr və ya konkretləşmə fikrin ifadəsinə xidmət edir. Ona görə də filosoflar məntiqi fikri ifadənin təzahür forması kimi qəbul edirlər. Fikrin dolğunluğu, zənginliyi, elmiliyi hələ nitqin qəbul olunması demək deyildir. Nitqdə qoyulan elmi məsələ əsaslı surətdə faktlarla təsdiq olunmalıdır. Məhz bu mərhələdən sonra məntiqi şəkildə dinləyiciləri razı salmaq olar. Məntiqi təfəkkür yüksək inandırıcılıq qabiliyyətinə malikdir. Natiq nitqini qurarkən məntiqi təfəkkürün qanunlarını dərinlən öyrənməli və fikrini şüurlu surətdə ifadə etməlidir. Bu, nitq mədəniyyətinin məntiqi təfəkkürlə nə qədər yaxın olduğunu sübut edir. Məntiqi təfəkkürün eyniyyət, ziddiyyət, üçüncünü istisna, kafi-əsas qanunu kimi növləri vardır.

38. Nitq mədəniyyətinin pedaqogika və ədəbiyyatla əlaqəsi barədə yazın.

Nitq mədəniyyətinin pedaqogika ilə əlaqəsi uzun bir tarixə malikdir. Hələ qədimdən natiqlər natiqlik sənətinin sirləri ilə bərabər, təlim, tərbiyə, təhsil haqqında da məlumat alır və tədris prosesində nitqlə bərabər, pedaqogika elmini də inkişaf etdirirdilər. Tədris prosesi ilə sıx şəkildə bağlı olan pedaqogika natiqlik sənəti ilə qarşılıqlı şəkildə müəyyən prinsiplərin, problemlərin həllində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Pedaqogika elmi tədris prosesində, nitqin qurulmasında və şifahi şərhdə əsas rol oynayan konkretliyin, bəzən ümumiliyin rolunu müəyyənləşdirir. Pedaqogika həm də nitq zamanı natiqə özünü aparma qaydalarını öyrədir. Yersiz hərəkətlərin, jestlərin, "deməli, mənə elə gəlir ki, filan" və s. kimi ifadə və sözləri lazımsız olaraq işlətməkdən çəkindirir. Pedaqogika natiqlik sənətinin əsas prinsiplərinin, nitqin qurulması yollarının, elmi-nəzəri biliklərin düzgün istifadə olunmasında natiqə istiqamət verir

Nitq mədəniyyətinin ədəbiyyatla əlaqəsindən danışanda, ilk növbədə yadda saxlamalıyıq ki, ədəbiyyat həyatı bədii obrazlarla əks etdirən söz sənətidir. Deməli, həm ədəbiyyatın, həm də nitqin materialı sözdür. Ədəbiyyat xalq arasında ən geniş yayılmış elm sahələrindən biridir və böyük auditoriyanı əhatə edir. Ona görə də yazarlarımız əsər yazarkən, hər bir söz haqqında dərinlən düşüncəyə, ona yeni çalar, mənə verib sonra işlədirlər. Beləliklə, yazıçı özü də bilmədən natiqlik sənətinə xidmət edir, yəni nitqin gözəlliyinə xidmət edən bu ifadələr bədii təsvir və ifadə vasitələrinin, bədii üslubun yaranmasına, inkişaf

etməsinə gətirib çıxarır. Bədii ədəbiyyatda istifadə olunan məcazi mənali sözlər, cinas, omonimlər və s. nitqin qurulmasında mühüm rol oynayır. Bədii əsərlərin dilinin tədqiqində tədqiqatçı dil vahidlərini təhlil edərkən yazıçının nitq qabiliyyətini, dildən istifadə yollarını araşdırmağa çalışır. Bu da ədəbiyyatın nitq mədəniyyəti ilə əlaqəsi, elmi nailiyyətlərin qarşılıqlı istifadə olunması nəticəsində əldə edilir.

39. Qədim Roma natiqlik məktəbi haqqında yazın.

Roma natiqlik məktəbi yunan natiqlik məktəbinə nisbətən daha azad və demokratik idi. Romada Katon, Antoni Mark, Qay Qrakx və başqa natiqlər bu məktəbin nümayəndələridir. Tədqiqatçılar bu natiqlərin əsərlərini araşdırarkən bəlli olub ki, bəzi natiqlərin əsərləri tam şəkildə, bəzilərinin isə yaradıcılığından kiçik, cüzi bir hissə miras qalmışdır. Roma natiqlik sənətinin ən görkəmli nümayəndəsi Siseron olmuşdur. Elm aləmində 105 nitqinin olması haqqında məlumat verilən, lakin onlardan 58-nin bizə gəlib çatması faktı onun haqqında söz deməyə əsas verir. Mark Tulli Siseron ilk nitqini 81-ci ildə, 27 yaşında olarkən söyləmişdir. Onun yazdığı “Natiq haqqında”, “Brut”, “Natiq”, “Ritorika” əsərləri natiqlik sənəti haqqında yazılmış şahanə əsərlərdir. Roma imperatorluğu natiqlik sənətinin süquta uğramasına səbəb oldu. Bu durğunluq XVIII əsrə qədər davam etmişdir. Roma natiqlik məktəbinin dirçəlişi XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir.

40. Yunan natiqlik məktəbi barədə yazın.

Yunan natiqlik məktəbinin məşhur simalarından biri Demosfendir. Demosfen bütün nitqlərində giriş, əsas hissə, nəticədən istifadə etmişdir. Elm aləminə Demosfenin 61 nitqi və 6 məktubu məlumdur. Ümumiyyətlə, yunan natiqlik məktəbinin bir çox nümayəndələrindən İsey, İsokrat, Lisi, Antifont və başqalarının əsərləri həmişə böyük maraq doğurub. Bu məktəbin digər məşhur nümayəndəsi Aristoteldir. Onun əsərləri içərisində ən məşhuru “Ritorika”dır. Aristoteldən başqa Tisi, Koraks, Siseron, Kvintillian da “Ritorika” yazmışlar. Aristotelin yazdığı “Ritorika” digərlərindən onunla fərqlənir ki, bu əsərdə ilk dəfə olaraq dil, üslub, nitq haqqında yeni fikirlər söylənilib.

Natiqlik sənətini yüksəklərə qaldırmış, natiqlik məktəbi yaratmış Demosfen neçə-neçə natiqlərin yetişməsinə köməklik göstərmişdir. Hətta bir çox natiqlər, müəllimlər öz nitqlərini Demosfenin təsiri ilə qurmuşdu. Təsadüfi deyil ki, vaxtı ilə M.P.Siseron «Kim Demosfen kimi olmaq istəmirsə, o, natiq deyil» fikrini irəli sürmüşdür.

Demosfen bu şan-şöhrətə birdən-birə gəlib çatmamışdı. Bu, uzun illərin, gərgin zəhmətin, mübarizə və mətin iradənin hesabına başa gəlmişdi. Həyata fiziki cəhətdən qüsurlu gələn Demosfen (o, çox əsəbiymiş, «r» səsinə düzgün tələffüz edə bilmirmiş, danışan zaman çiyini çəkirmiş və s.) ilk növbədə bu qüsurları aradan qaldırır. O, dəniz qırağına gedir, ağzına xırda daşlar atıb, gur səslə nitq söyləyir. Çox çəkmir ki, onun nisbətən yekə dili normal hala düşür və pəltəkliyi aradan qalxır. Sonra özündən hündür olan yerdə qılınca asır və çiyini üzərində saxlayır. Çiyini atdığı zaman qılınca toxunur. Qılının verdiyi ağrı hesabına bu qüsurlarını da aradan qaldırır. Nəhayət, dostu Satirin məsləhətilə səs tembrindən, intonasiyadan düzgün istifadə Demosfenə müvəffəqiyyət gətirir. Əvvəllər qışqıra-qışqıra danışmış özünü yoran, hətta nitqi yarımçıq qalan, istehzalara, lağlağı gülüslərə məruz qalan Demosfen inadkarlığı sayəsində gözəl bir natiqə çevrilir. İlk qələbəsini qohumları üzərində qazanan Demosfen beş dəfə nitq söyləyir. Bu zaman ona məşhur loqoqraf İsey yaxından köməklik göstərir. Atasının var-dövlətinə sahib çıxmış bu adamlarla mübarizə aparan Demosfen ədaləti bərpa edir. Var-dövləti geri qaytara bilməsə də, ədalətsiz qəyyumluq edən bu adamları məğlub edir. Elə həmin vaxtdan da natiqlik sənətinə dərinləndirən bələd olmağa çalışır. Ömrünün qırx iki ilini bu sənətə həsr edir. Böyük nailiyyətlər əldə edir. Natiqliyin tələblərindən irəliləyən prinsipləri əsas götürən Demosfen onlara ciddi əməl edirdi. Bu tələblər aşağıdakılardır:

- 1) Materialın toplanması,
- 2) Məzmun və formaya uyğun plan tərtib edilməsi,
- 3) Ardıcılığın gözlənilməsi
- 4) Üslubi çalarların işlənməsi,
- 5) Nitqdə intonasiyadan, orfoepiyadan, səs tembrlərindən düzgün istifadə olunması.

Demosfen bütün nitqlərində giriş, əsas hissə, nəticədən istifadə etmiş və nitqini hissələrə bölmüşdür.

41. Azərbaycan natiqlik sənəti haqqında nə bilirsiniz.

Azərbaycan natiqlik sənəti uzun bir yol keçərək günümüzdə gəlib çatmışdır. Məlumdur ki, dil varsa, ünsiyyət varsa, deməli nitq də var. Lakin nitq hələ natiqlik deyil. Ona görə fikrimizi əsaslandırmaq üçün əlimizdə tutarlı mənbə canlı, emosional yaradıcılıq olan şifahi xalq ədəbiyyatıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif janr xüsusiyyətləri var. Bu növlərdə nitq, natiqlik sənəti haqqında deyilən atalar sözləri, kəlamlar, zərbi-məsəllər diqqətimizi cəlb edir. Məsələn, «Söz yarası qılinc yarasından bəzər olar», «Sözün doğrusu zəhərdən acı olar», «Söz qanadlı quşdur», «Söz sözü çəkər», «Sözün düzü», «Söz insanın zinətidir», «Nə qədər ki, söz ağızından çıxmayıb, o, sənin qulundur, söz ağızından çıxandan sonra sən onun qulusan», «Söz baldan şirindir», «Düz söz zəhərdən acı olar», «Söz qılincdən pis kəsər», «Söz yarası, gər yarası», «Sözünü bilməyən, qədrini bilməz», «Danışmaq gümüşdürsə, susmaq qızıldır» və s. misallardan görüldüyü kimi, belə kəlamlar insanların dil qabiliyyətlərinin yüksəlməsinə, fikrin təsirliliyinə müəyyən qədər xidmət edir. Şifahi xalq ədəbiyyatının bütün növlərində söz haqqında, sözün ecazkar qüvvəsi haqqında müəyyən fikirlərə rast gəlirik. Şübhəsiz ki, bu da nitqin təsir qüvvəsini artırır. Apardığımız tədqiqatın nəticəsini əsas götürərək belə bir qənaətə gəlirik ki, nitq uzun əsrlərin məhsulu olduğu üçün, natiqlik sənəti də birdən-birə yaranmamışdır. Bəzi alimlər bu sənətin yaranmasında tək-tək şəxsiyyətlərin rolunu yüksəldib, natiqliyi onların adı ilə bağlamağa çalışır. Əslində bu sənət var, sadəcə olaraq onu bir çərçivəyə, qəlibə salıb, müstəqil elm kimi təbliğ etmək lazımdır. Şifahi xalq ədəbiyyatının formalaşdığı gündən bu günümüzdə qədər nitq mədəniyyəti inkişaf etmiş və etməkdədir. Söz sənətinin inkişaf etdirilməsi isə şübhəsiz ki, bu sahədə çalışan aşıqların, şairlərin, yazıçıların, dilçilərin, ədəbiyyatçıların, aktyorların, müəllimlərin, özünə hörmət edən hər bir kəsin vicdani borcudur. Xalq arasında zərbi-məsələ çevrilən «Sözünü bilməyən, özünü bilməz» kəlamı «ağır otur, batman gəl» fikrini tamamlayır. Müxtəlif dövrlərdə hakim mövqə tutan şəxsiyyətlər haqqında yazılan mədhiyyələr təmtərağı ilə seçilirdi. Məsələn, Cavanşirin vəfatı münasibəti ilə Dəvdəkin yazdığı «Böyük Cavanşirin ölümünə ağı» adlı mərsiyədə onun igidliyi ilə yanaşı, natiqlik bacarığı da əks etdirilir:

Qollarına toplasa da min igidin qüvvətini,

Çiçəkləri asta üzər, gülü ehmal dərərdi o.

Danışarkən, dodağından mirvarilər saçılardı,

Əxlaqı saf, ruhu yüksək, könlü odlü bir həvəsdə...

Göründüyü kimi müəllif son beytdə onun gözəl natiq olduğunu qeyd edir.

Söz yaradıcılığında mühüm rol oynayan aşıqlar da dilimizin zənginləşməsinə (qədim dövrlərdə onlara ozan, yansaq da deyiblər) əvəzsiz xidmət ediblər. Nağılların və dastanların yaranmasında, ifa olunmasında aşıqlar əsas sima kimi həmişə ön cərgədə olmuşlar. «Kitabi-Dədə-Qorqud» dastanlarından tutmuş bu günümüze qədər yaranan dastanların hamısını məhz, aşıqlar meydana gətirmişdir. Bu dastanların özündə də qeyd olunur: Məsələn, «Dədə Qorqud» dastanlarında «Bir söz dəxi söylədi, görəlim xanım nə söylədi» ifadəsi işlənir. Yaxud hər boyun sonunda «Dədəm Qorqud boy boyladı, söy söylədi» ifadəsi işlənir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, soy sözü bir neçə mənaları ifadə edir. «Kitabi - Dədə - Qorqud» dastanlarının dilində həm «şeir», həm də «söyləmək» mənalarını ifadə edir. Bəzi dialektlərdə «söz» mənasında «sözdən, sovdan varsa, xəbər edim», bəzilərdə «atalar sözü» mənasında, şifahi xalq ədəbiyyatında isə «nəğmə» mənasında işlənir. Məlumdur ki, hər bir dövrün, ictimai-iqtisadi formasıyanın öz xüsusiyyəti ilə yanaşı, onun öz mədəniyyəti, ədəbiyyatı, elm və incəsənəti də inkişaf edir. Hər dövrün öz lideri olmaqla yanaşı, onun öz ətrafına topladığı həmfikirləri də olur. Əgər belə adamlar xalqı arxasınca apara bilirsə, nitq söyləyirsə, deməli, natiqlik sənəti də xalqın ictimai-siyasi həyatı ilə bərabər inkişaf edir. O adamın ki, adı tarixə düşüb, deməli, dövrünün məşhur, sayılan şəxsiyyətlərindən biri olub. Məsələn, Alban - Aran dövlətinin hökmdarı, məşhur sərkərdə Cavanşir, şair Dəvdək, (onun adı Davdağ kimi də yazılır), Cavidan, Babək, Xətib Təbrizi, Xəqani, Fələki, Nizami, Nəsimi, Nəimi, Xətai, Füzuli, M.F.Axundov, Bakıxanov, S.Ə.Şirvani, Sabir. XX əsrin əvvəllərində yetişən inqilabi natiqlər: N.Nərimanov, Məşədi Əzizbəyov, Məmmədyarov, cənubda S.C.Pişəvari, Səid Səlməsi, Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Məhəmməd Biryə, Rahim Qazi, Cahanbaxş və başqaları. Sovet dövründə S.Vurğun, M.İbrahimov, Şıxəli Qurbanov, Mehdi Məmmədov, tədris ocaqlarında fəaliyyət göstərən M.Rəfili, Feyzulla Qasımzadə, Cəfər Xəndan, Əbdülzəl Dəmirçizadə, Əli Sultanlı, İsmayıl Şıxlı, A.Qurbanov, Bəkir Nəbiyev və başqa natiqlərin nitqi gənc nəsillərə örnək ola bilər. Adlarını sadaladığımız bu natiqlər müxtəlif dövrləri əhatə edir. Ona görə də hər biri xüsusi tədqiq olunmağa layiq sənətkardır. Burada onların bir neçəsinin yaradıcılığı ilə tanış olmağı məqsəduyğun hesab etdik.

42. İctimai –siyasi natiqlik barədə məlumat yazın.

İctimai-siyasi natiqlik dedikdə siyasi mövzularda məruzələr, iclaslarda, qurultaylarda, konfranslarda hesabat məruzələri, siyasi nitq, xülasə (icmal), mitinqdə söylənilən nitqlər, təbliğatçı və təşviqatçı nitqləri nəzərdə tutulur. Natiqliyin bu növü xalqın həyatında və inkişafında mühüm rol oynayır. Yəni, mövcud quruluşun həm mənfi, həm müsbət keyfiyyətlərini əks etdirir. Cəmiyyət

inkişaf etdikcə siyasi baxışlar ictimai-siyasi natiqlikdə özünə yer tapır. Bu isə cəmiyyətin siyasi inkişafına təkan verir. Yeni natiqlərin, liderlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Siyasi natiqlik kütləvi xarakter daşıyır, xalqa xidmət edir. İctimai-siyasi natiqliyin qədim və zəngin ənənəsi vardır. Bu növ natiqlik təbliğat və təşviqat işlərində xalqa əvəzsiz xidmət edir. Dövlətin yeritdiyi məqsəd və vəzifələri xalqa aşılrayır, qarşıya çıxan problemləri aydınlaşdırır, ictimai-siyasi məsələlərin düzgün təhlil olunmasında kəsərli silah kimi diqqəti cəlb edir.

43.Məhkəmə natiqliyi haqqında məlumat verin.

Məhkəmə natiqliyi natiqlik sənətində ən qədim tarixə malik,demokratik əsaslar üzərində qurulan bir anlayışı ifadə edir.Məhkəmə natiqliyini digər növlərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlər ondan ibarətdir ki, o, hüquq,psixologiya,məntiq, pedaqogika,dil,ədəbiyyat və digər elmlərlə sıx şəkildə bağlıdır.Məhkəmə natiqliyi dedikdə,prokurorun, vəkilin, müttəhimin, hakimin, şahidlərin nitqləri nəzərdə tutulur.

Məhkəmə natiqliyində əsas məsələlərdən biri müttəhimin son söz söyləməsidir.Bu son söz adətən ibrətəməz xarakter daşıyır.Məhkəmə prosesində prokurorun nitqi əsas rol oynayır.Məhkəmə natiqliyi öz məzmun və formasına,quruluşuna görə o biri növlərdən fərqlənir.Belə ki, bu prosesdə bir neçə adam iştirak edir və hər birinin nitqi əsaslı surətdə fərqlidir.Məhkəmə natiqliyi əsasən rəsmi xarakter daşıyır.Hadisələrin gedişi,sübutlar,faktlar, əşyayi-dəlil olan hər bir şey rəsmiləşir və məhkəmə prosesində istifadə olunur.

44.Məişət natiqliyini xarakterizə edin.

Məişət natiqliyinə yubileylərdə söylənilən nitq,masa arxasında söylənilən nitq, qəbirüstü nitqlər və s. daxildir. Məişət natiqliyi qədim tarixə malikdir. O, xalq həyatının, məişətin inkişafı ilə əlaqədar yaranıb. Natiqliyin digər növlərinə nisbətən məişət natiqliyi Azərbaycanda daha erkən yaranıb püxtələşmişdir. Natiqliyin bu növünə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində tez-tez rast gəlirik. İlk yazılı abidələrimizdən olan, Azərbaycan xalqının məişətini, qədimliyini sübut edən, ensiklopedik nümunə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında məişət natiqliyinin nümunəsi mükəmməl şəkildə əks olunur.Burada xalq mərasimləri, adət-ənənələri, xalq məişəti özünü dolğun şəkildə göstərir. Məişət natiqliyinin ən geniş yayılmış növlərindən biri sağlıq nitqidir. Sağlıq nitqlərində əsas yerlərdən birini tutan təbriklər müxtəlif məzmununda olur. Burada natiqin səmimiyyəti, arzu və istəkləri nitqin əsasını təşkil edir. Maraqlı cəhətlərdən biri odur ki, məişət anlayışı

bütün xalq həyatını əhatə etdiyi kimi, məişət natiqliyi də geniş və əhatəli bir sahəni əks etdirir. Natiqlik sənətinin digər növləri məişət natiqliyi ilə əlaqəlidir

45.Nitqin necə hazırlanması barədə yazın.

Hər bir natiq çıxışdan əvvəl mövzu ilə əlaqədar hazırlıq işləri görür. Onu ilk növbədə çıxışın mövzusu düşündürür. Bu, ali məktəbdə aparılan mühazirələrə şamil edilmir, çünki onların mövzusu əvvəlcədən təsdiq olunmuş proqramlarda əks olunur. Nitqə hazırlaşarkən natiq nitqin mövzusunun tam qavramalı, onun əsasını təşkil edən məzmun və formanı, quruluşu dinləyicilərin səviyyəsinə uyğun qurmalıdır. Natiq nitqini qurarkən mövzunu tam əhatə etməlidir. Çünki natiq də yazıçı kimi mövzunu ideya ilə bağlayır. Yəni, mövzu fikrin ifadəsinə uyğun seçilməlidir. Söylənilən nitq, çıxış, məruzə natiqin həyatda qazandığı biliyin və dünyagörüşün ifadəsidir. Natiq həmişə özünə bu sualı verməlidir: Mən nə haqqında danışiram? Kimə danışiram? Dinləyicilərə yeni nə söyləyəcəyəm? Mövzunu əhatə edə biləcəyəmmi? Qarşıya çıxan sualları düzgün təhlil edə biləcəyəm? və s. Nitqin yazılması və ya şifahi şərh olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Bu proses məqsədyönlü aparılmalıdır. Bu prosesi mərhələ-mərhələ aparmaq daha düzgün hesab olunur.

46.Nitq mədəniyyətinə verilən tələblər nədən ibarətdir?

Nitq mədəniyyəti söz ustalığı, yaxşı danışib yazma bilmək sənəti sahəsidir. Bu mədəniyyət nitq vasitələrindən məqsədəuyğun və səmərəli istifadə etmək bacarığıdır.

Yüksək nitq mədəniyyəti dedikdə, hər şeydən əvvəl, dili mükəmməl bilmək, sözləri müvəffəqiyyətlə seçib işlətmək, fikri məntiqi, ifadəli, aydın və parlaq surətdə izah edə bilmək nəzərdə tutulur. Əlbəttə, dilin qrammatik qayda və tələffüz normalarını gözləmədən nümunəvi nitqə yiyələnmək olmaz, çünki bunlar şifahi və yazılı nitqə verilən birinci tələb və nitq mədəniyyətinin ilk pilləsi hesab olunur.

Adətən nitq mədəniyyətinin ümumi yüksəlişi ilə əlaqədar olaraq, gözəl və aydın danışmaq qabiliyyəti, yəni natiqlik istedadı da inkişaf etməyə başlayır.

Natiq o zaman məharətli nitqə malik ola bilər ki, o, canlı danışmaq dili ilə kitab dili üçün xarakterik olan ifadə vasitələrini tərkib halında alıb birləşdirə bilsin.

Öz xarakterinə görə müxtəlif və rəngarəng olan bu nitq vasitələrinin danışıqda tətbiqi, həm ədəbi dili genişləndirib zənginləşdirməyə kömək edir, həm də kitab dili ilə canlı danışıq dili ünsürləri arasında qarşılıqlı əlaqə yaradır. Natiqlik məharətinin inkişafı yeni nitq ünsiyyəti imkanlarının yaranmasına da kömək edir, ədəbi dilin tətbiqi və genişləndirilməsi üçün şərait yaradır.

Natiqlik məharəti dedikə biz, hər şeydən əvvəl, göz önünə məzmunlu, təsirli, aydın və parlaq, ifadəli və kütləvi bir nitq gətiririk. Bütün bu keyfiyyətlər natiqlik istedadını adi məişət danışıq dilindən fərqləndirir.

Natiqlər öz çıxışlarını parlaq, qüvvətli və təsirli hala salmaq üçün bir sıra bədii-təsvir vasitələrindən istifadə edirlər. Belə natiqlik məharətinin (yəni gözəl və aydın danışıq qabiliyyətinin) inkişafı ilə bərabər, bədii-estetik ünsürlərin qüvvətlənməsi nəticəsində adi danışıq dilinin keyfiyyəti də yaxşılaşır, yəni belə natiqlərin işlətdiyi sözlər öz intonasiyası və ifadə olunmasına görə başqalarından fərqləndiyi üçün danışıq dilimizin inkişafına və təkmilləşməsinə də təsir göstərir.

47. Nitqin mərhələləri barədə yazın.

Nitqin nitqi əsasən 3 hissəyə bölünür: 1. Giriş, 2. Əsas hissə, 3. Nəticə

Natiq çıxışının giriş hissəsində nitqin sonrakı hissələri üçün şərait yaradır. Nitqin giriş hissəsi şablon xarakteri daşımamalıdır. Natiq dinləyiciləri, onların əhval-ruhiyyəsini nəzərə almalı, nitqin müqəddiməsini də bu şəraitə uyğun qurmalıdır. Yaradıcı nitqin əsasını təşkil edən əsas hissə natiqə məharətini göstərmək üçün geniş imkan açır. **Nitqin əsas hissəsində** natiq yaradıcılıq vaxtı nə müvəffəqiyyət qazanıbsa, nə bilik əldə edibsə, onu dinləyicilərə həm konkret şəkildə, həm də təhlil etmək yolu ilə çatdırır. Əgər natiq yazdıqlarını oxumaqla kifayətlənsə, onda bu nitq dinləyicilər tərəfindən məqbul hesab edilmir. Fikrin və müddəaların aparıcı qüvvəsi olan əsas hissə nitqin səviyyəsini göstərir. **Nəticə söylənilən nitqin yekunu və sonuncu hissəsidir.** Natiq nitqin nəticə hissəsində fikri uzatmamalıdır. Nitqin sonunda məzmunun qavranılması ideyası, məqsədi və vəzifəsi ardıcıl şəkildə bir-birilə əlaqələndirilir

48.Nitq prosesində intonasiyanın rolu nədən ibarətdir.

İntonasiya mürəkkəb bir hadisədir.Buna səs tonunun alçaldılıb yüksəldilməsi, nitqin sürəti,cümlə daxilində fasilənin olub-olmaması və s. daxildir.İntonasiya təsdiq cümlələrini sual və nida cümlələrindən,təbəssüzlik əlaqəsini tabelilik əlaqəsindən fərqləndirməyə imkan verir.İntonasiya həmçinin mənaya görə cümlənin müəyyən hissəsini fərqləndirməyə xidmət edir.İntonasiya vasitəsilə şübhə,təəccüb,sevinc,kədər və s. kimi hisslər ifadə edilir.Natiq nitqində işlətdiyi ara sözlərini,sual cümlələrini,xitabları,nidaları,əlavələri düzgün tələffüz etmək üçün intonasiyadan istifadə edir.İntonasiyadan düzgün istifadə etmək nitqin mənasını yaxşı başa düşməyə kömək edir.Natiq nitqi şərh etdiyi zaman çalışmalıdır ki,dinləyici onun səsndən yorulmasın,əksinə,estetik zövq alsın.Natiqin nitqi avazlanma vasitəsilə dinləyicilərdə xoş əhval-ruhiyyə yaratmalıdır.

49.Yazılı nitqdə orfoqrafiya qaydaları nədən ibarətdir?

Ədəbi dilin yazılı formasının öz xüsusiyyətləri, normaları, qayda-qanunları vardır. Natiq bu qayda-qanunları da dərindən bilməli və orfoepiya ilə bağlı, əlaqəli şəkildə bunlardan istifadə etməlidir. Orfoqrafiya dilimizdəki sözlərin hamısının qrammatik formaları üçün vahid yazı qaydalarını müəyyən edir. Yəni orfoqrafiya dilimizin yazılı əsasını təşkil edir. Şifahi nitqi özündə əks etdirir, tarixi yaddaşımızı gənc nəsillərə çatdırır. Orfoqrafiya dialekt və məhəlli sözlərin, ədəbi dilə uyuşmayan hər bir ifadənin qarşısını alır, hamı üçün məcburi olan vahid qaydaları sabitləşdirir və inkişaf etdirir.

Orfoqrafiyanı yaxşı bilməyən natiq nitqini hazırlayarkən(yazılı nitq nəzərdə tutulur) ciddi çətinliklərlə üzləşir. Məsələn, savadsız yazılan nitq oxu qaydalarını çətinləşdirir. Ədəbi dilimizdə işlənən durğu işarələrinin zənginliyi nitqin gözəl səslənməsini, fikir bitkinliyini, pauzanı, fikrin ümumiləşdirilməsini təmin edir. Nitqin yazılı qolunu təşkil edən orfoqrafiya qaydaları gec dəyişir,bu da onun dərk olunmasına,hamı tərəfindən öyrənilməsinə şərait yaradır.

50.Jest və mimika haqqında məlumat yazın.

Natiq dinləyicilərə yalnız öz çıxışındakı ekspressivliklə deyil, eyni zamanda müəyyən jest və mimikalar vasitəsi ilə də təsir göstərir. Nitqin “xarici

cəhəti” adlanan jest və mimikalar nitq prosesində geniş istifadə edilir. Natiqin mimikası çıxışı ilə uyurluq təşkil etməlidir, əks halda onun nitqi müvafiq effekti verə bilməz. Natiq bilməlidir ki:

1) İstər mimikanın, istərsə də jestin nitqi canlandırmasına baxmayaraq, onlardan ehtiyatla istifadə etmək lazımdır. İfadəli jest (yəni əlləri yuxarı qaldırmaq, yumruğu düyünləmək, kəskin və sürətli hərəkətlərə yol vermək və s.) və yerinə düşən mimika nitqdə irəli sürülən fikirlərə, söylənilən cümlə və ya ayrı-ayrı sözlərə uyğun olmalıdır. Unudulmamalıdır ki, jest nitqin tonu ilə hərəkət etdikdə, nitqin gücünü birə-iki dəfə artırma bilər. Həddindən artıq edilən yeknəsək hərəkətlər dinləyiciləri tənqə gətirər və əsəbiləşdirər;

2) Natiq danışarkən auditoriyada tez-tez oyan-buyana get-gəl etməməli, eyni tipli hərəkətlərə yol verməməlidir

3) Natiq dinləyiciləri nəzərə almalıdır. Onların diqqətini özünə cəlb etməyə çalışmalıdır. O, mühazirə zamanı nəzərini həmişə bir tərəfə və ya müəyyən bir qrup dinləyiciyə çevirməməlidir. İstər müvafiq jestləri, istərsə də mimikaları ilə öz nitqini anlaşıqlı, başa düşülən səviyyədə qurmağı bacarmalıdır.